

نقد شصت کتاب

درباره اسامی و نسخه های خطی
آثار شیخ مفید

علی اکبر زمانی نژاد

ضرورت کار را درک و یک تنه به این کار اقدام کرد. و کاری که باید دهها نفر انجام می دادند، یک تنه انجام داد و بیش از نیم قرن از عمر عزیزش را روی این کتاب گذاشت. ولی در زمان ما که شرایط دگرگون شده و وسائل کار مهیا و فهرستهای گوناگون خطی منتشر و بلکه بسیاری از آثار خطی آن دوره- همراه با فهرستهای راهنما- چاپ شده است، طبیعی است که انسان در ذریعه لغزشهایی بیابد و بلکه بالاتر وجود چند صد خطا در یک مجلد هم امر طبیعی و عادی است. و این نباید مایه تنقیص ذریعه یا کوچک جلوه دادن کار ایشان شود.

این تذکار در آغاز مقال بدین جهت است که مبادا کسی وجود قصورها و ضعفهایی را در بسیاری از آثاری که نام می بریم، دلیل سستی آن آثار بدانند و مؤلفانشان را به بی دقتی و تنبلی و سهل انگاری رمی کنند. و اگر نبود مقدمات بر پای کنگره شیخ مفید و تهیه نسخه های خطی و چاپی پراکنده آن در اطراف عالم، چنین اطلاعاتی بدست نمی آمد و وقوفی بر این لغزشها حاصل نمی شد.

ضمناً آثار تنک مایه ای هم در این مقاله نقد شده است و تقارن آنها با کتابهای عظیمی چون بحار و ذریعه و اعیان، نباید موجب اعتبار و ارزش آنها تلقی شود، و تنها به دلیل وحدت موضوع ناچار شدیم که در ردیف آنها قرار بدهیم.

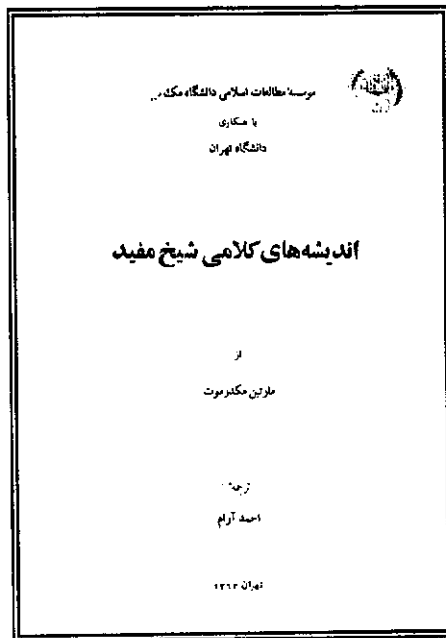
کتابی که مورد نقد و بررسی قرار گرفته اند، عبارتند از:

- ۱- اندیشه های کلامی شیخ مفید
- ۲- الذریعة
- ۳- بحار الأنوار
- ۴- تهذیب الاحکام (مقدمه)

هدف اصلی این مقاله نه نشان دادن نقاط ضعف دیگران است و نه به تعبیر رایج و خودمانی «اظهار لحنیه». اساساً در نقد هر کتاب، جهاتی چند باید مد نظر باشد، از جمله، شرایط مکانی و زمانی و اجتماعی ای که آن کتاب در آن شرایط پدید آمده است. با توجه به این نکته، چه بسا کتابی امروزه و با توجه به شرایط ما، نقاط ضعف فراوان داشته باشد، اما در «ظرف زمانی خود» واقعاً و حقاً شاهکار محسوب می شده است.

اختصار را به ذکر یک نمونه اکتفا می کنم: دوره ذریعه شیخ آقا بزرگ تهرانی- طیب الله رمسه- را در نظر بگیرید، چه بسا آدم کم اطلاعی چند نقص در آن بیابد و چنین بپندارد که شق القمر کرده است، و به مؤلف کتاب نسبت بی اطلاعی و بی دقتی دهد، ولی از سر انصاف بنگرید در دورانی که هیچیک از فهرستهای نسخه های خطی شیعه به شکل امروزی- بجز چند مجلد فهرست رضوی- وجود نداشت و بسیاری از کتابهای رجال و تراجم و تذکره چاپ نشده بود یا اگر چاپ شده بود، مغلوط و غیر قابل اعتماد بود، و از سوی دیگر فاقد فهرستهای راهنما و بلکه بعضاً فاقد شماره صفحه بود، و وسائل ارتباطی و بسیاری از ابزار معدّ تحقیق هرگز در اختیار ایشان و امثال ایشان نبود، چاپ و نشر کتاب از «نقل الصخر عن قلیل الجبال» مشکلتر و طاقت فرساتر بود. و از سوی دیگر، این گونه کارها در آن زمان نه خریداری داشت و نه مروّجی! بلکه زخم زبان و رمی به «یسوادی» و مانند آن را نیز در پی داشت. و خلاصه اینکه این گونه کارها نه آبی داشت و نه نانی و نامی، ولی او

- ۲۷- فهرست الفبایی ... رضوی
 ۲۸- فهرست ملک
 ۲۹- فهرست کتابخانه آیه الله گلپایگانی
 ۳۰- فهرست دانشگاه
 ۳۱- ریحانه الأدب
 ۳۲- کشف الأستار
 ۳۳- بهجة الآمال
 ۳۴- لؤلؤة البحرين
 ۳۵- طرائف المقال
 ۳۶- مجالس المؤمنین
 ۳۷- مجمع الرجال
 ۳۸- قصص العلماء
 ۳۹- علمای بزرگ شیعه
 ۴۰- فقهای نامدار شیعه
 ۴۱- تاسیس الشیعه
 ۴۲- مفاخر اسلام
 ۴۳- فهرست کتابهای چاپی عربی
 ۴۴- نقض
 ۴۵- میر حامد حسین
 ۴۶- الطرائف
 ۴۷- النکت الاعتقادیة
 ۴۸- محمدبن محمدبن النعمان
 ۴۹- کنز الفوائد (هر دو چاپ)
 ۵۰- السرائر
 ۵۱- المعبر
 ۵۲- کشف الرموز
 ۵۳- الدروس
 ۵۴- مدارك الأحكام
 ۵۵- رسائل شهید ثانی
 ۵۶- النهایة و نکتها
 ۵۷- جامع المقاصد
 ۵۸- مختلف الشیعه
 ۵۹- مستمسک العروة
 ۶۰- مجله نور علم (ویژه شیخ مفید)
 ۱- اندیشه های کلامی شیخ مفید

- ۵- امالی مفید (مقدمه)
 ۶- مقنعة (مقدمه)
 ۷- معالم العلماء (هر دو چاپ)
 ۸- فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی
 ۹- اعیان الشیعه
 ۱۰- کشف الحجب والاسرار
 ۱۱- اوائل المقالات (مقدمه)
 ۱۲- مرآت الکتب
 ۱۳- رجال نجاشی (هر دو چاپ)
 ۱۴- معجم مؤلفی الشیعه
 ۱۵- معجم رجال الحدیث
 ۱۶- مقدمه ای بر فقه شیعه
 ۱۷- تعلیقه أمل الأمل
 ۱۸- ریاض العلماء
 ۱۹- عدة رسائل مفید
 ۲۰- فهرست شیخ طوسی (چاپ هند و دانشگاه مشهد)
 ۲۱- تاریخ التراث العربی
 ۲۲- ایضاح المکنون
 ۲۳- هدیة العارفين
 ۲۴- المستدرک علی معجم المؤلفین
 ۲۵- فهرست و اتیکان
 ۲۶- فهرست رضوی

۴- در ص ۳۸ آمده: «الاشراق في نعت اهل البيت عليهم السلام ... در چاپ اقبال از ابن شهر آشوب نام الاشراف آمده» که باید گفت در معالم العلماء چاپ اقبال اشتباه ثبت شده و در همان چاپ نجف صحیح آمده است که: «الاشراق في نعت ...»

۵- در ص ۳۸ آمده: «کتاب اصول الفقه، این کتاب به تمامی در اثری از یکی از شاگردان مفید، ابو الفتح محمد بن علی الکرارجکی به نام کنز الفوائد، نقل شده است» و حال اینکه تمام آن نقل نشده، بلکه مختصر آن ذکر شده است و خود کراجکی در کنز الفوائد (۲/۱۵ و ۳۰) تصریح می کند که «مختصر التذکرة بأصول الفقه». نیز ابن ادریس در سرائر (۱/۱۳۳) مطالبی از کتاب اصول الفقه شیخ مفید نقل کرده است که در کنز الفوائد موجود نیست. بنگرید: «یدل علی ما ذکرته ... ما ذکره الشیخ المفید محمد بن النعمان فی کتابه اصول الفقه فی هذا الفصل بعینه فی آخر الفصل بعد ایراد ادلة و احتجاجات کثیرة، قال: فقیل مع ان اکثر التفقه ... هذا آخر کلام الشیخ المفید». (السرائر ۱/۱۳۳).

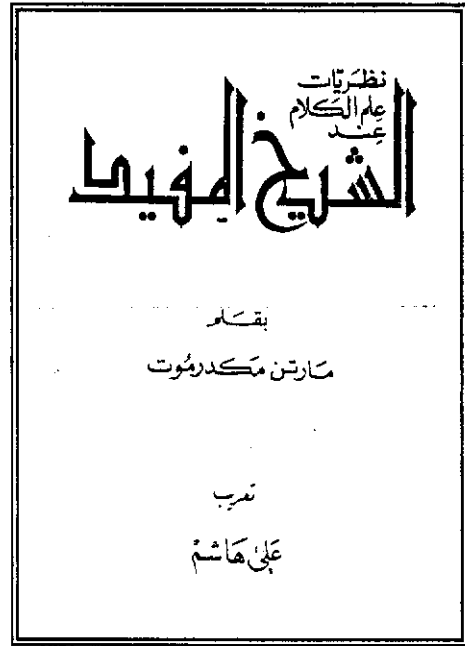
۶- در ص ۳۸ آمده «الافصاح، ابن شهر آشوب از آن یاد کرده» و حال اینکه در رجال نجاشی (ص ۳۹۹) چاپ مصحح نام این کتاب نیز آمده است: «کتاب الإفصاح فی الامامة».

۷- در ص ۳۸ آمده: «کتاب الاقناع فی وجوب الدعوی» که صحیح آن «کتاب الاقناع فی وجوب الدعوة» است و توضیحی که در ذیل این کتاب داده اند، درست نیست.

۸- در ص ۳۹ آمده: «کتاب الانتصار، شاید در نتیجه اشتباه چاپی همان اقتصار سطر بالا است» و حال اینکه در رجال نجاشی (ص ۴۰۰، چاپ مصحح) نیز «کتاب الانتصار» آمده است و در معالم العلماء خطی که از روی نسخه سید ابن طاووس نوشته شده، مثل معالم العلماء چاپی است و به عنوان «الاقتصار علی الثابت فی الفتیا» آمده است. بنابراین تا دلیلی بر اتحاد این دو نداشته باشیم، اینها دو کتاب منظور می شوند و نه یک کتاب.

۹- در ص ۳۹ آمده: «کتاب الايضاح فی الامامة ... تهران ملک، نسخه خطی شماره ۲۹۲۶ ...» و حال اینکه این نسخه معرفی شده کتاب الافصاح است نه الايضاح، و اشتباه فهرست ملک به اینجا نیز سرایت کرده است.

۱۰- در ص ۳۹ آمده: کتاب بغض المروانیه ممکن است به

یکی از بهترین کتابهایی که درباره کتب شیخ مفید مفصلاً بحث کرده، همین کتاب اندیشه های کلامی شیخ مفید است که مؤلف در مقدمه کتاب از ص ۳۴ تا ۶۹ مفصلاً به کتابشناسی کتب شیخ مفید پرداخته که در نوع خود کم نظیر است. ولی متأسفانه از آنجا که ماخذ این کتاب رجال نجاشی چاپ قدیم، معالم العلماء (هر دو چاپ) و دیگر کتب غیر مصحح بوده، اشتباهات و اغلاط این کتابها به کتاب مزبور هم سرایت کرده که گاه مؤلف توضیحاتی هم داده که اشتباه و نادرست است. ما ضمن ارج نهادن به تألیف چنین کتابی از چنین شخصیتی، توضیحاتمان را می آوریم:

۱- در ص ۳۷ آمده: «الارکان فی الفقه طوسی و ابن شهر آشوب به آن اشاره کرده اند. محتملاً همان است که در شماره ۴ ذکر آن گذشت»، و در شماره ۴ آمده: «الارکان فی دعائم الدین». و حال اینکه کتاب «الارکان فی دعائم الدین» کتابی است کلامی و «الارکان فی الفقه» کتاب فقهی است.

۲- در ص ۳۷ آمده: «الاخصاص ... و احتمالاً همان العیون و المحاسن است» که صحیح نیست.

۳- در ص ۳۷ آمده: «کتاب الاشراف (به کسر)، یا محتملاً الاشراف (به فتح)» که کتاب الاشراف (به کسر) صحیح است و در ذیلش آمده: «آقا بزرگ ۲/۱۰۲ به عنوان افزوده: فی عام فرائض الاسلام» که «الاشرف فی عامه فرائض الاسلام» صحیحتر است از «عام».

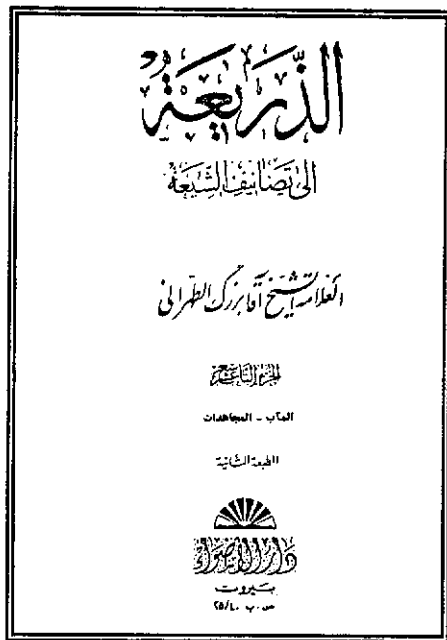
کمیاتی». یعنی نسخه‌ای از جوابات اهل الموصل ... موجود است و در درالمنثور هم به چاپ رسیده است، و کتاب جواب اهل الرقة در دست نیست و جزء کتب مفقوده به حساب می‌آید.

۱۴- در ص ۴۱ آمده «جواب المسائل في اختلاف الاخبار». این کتاب در المسائل السروية ص ۵۷ اشاره شده و حال آنکه شیخ مفید در مسائل السروية می‌فرماید: «و قد اجبت عن كثير من الاخبار المختلفة في مسائل ورد علي بعضها من نيشابور و بعضها من الموصل و بعضها من فارس و بعضها من ناحية تعرف بماننداران و كل ذلك تتضمن مسائل مختلفة جاءت فيها الاخبار ... و اودعت في كتاب التمهيد اجوبة عن مسائل مختلفة جاءت فيها الاخبار ... و ذكرت مثل ذلك كتاب مصابيح النور في علامات اوائل الشهور ... و اجبت عن المسائل التي كان ابن الجنييد جمعها و كتبها إلى أهل مصر و لقبها بالمسائل المصرية ...» (مسائل سروية، ضمن عدة رسائل مفید، ص ۲۲۴-۲۲۳). همان طوری که ملاحظه می‌شود، شیخ مفید می‌فرماید ما در این کتابها بحث اختلاف اخبار را کرده ایم، و حال آنکه کتاب «جواب المسائل في اختلاف الاخبار» کتابی است غیر از این کتابها، و مفید در مسائل السروية به این کتاب خود اشاره نکرده است.

۱۵- در ص ۴۲ آمده: «جوابات ابی الحسن النیسابوری ... آقا بزرگ [ذریعة] پنجم، ۲۴۰ نوشته است که نسخه‌ای با عنوان جوابات المسائل النیسابوریه در کتابخانه سید شهاب الدین تبریزی نجفی در قم موجود است» و حال آنکه این نسخه کتابخانه مرعشی، کتاب «العویص في الاحکام»: (الفقه) است، و علت اشتباه هم جملات اول کتاب العویص است. بنگرید: «... سمعته مني في مذاكرة اخينا الوارد من نيسابور بالمسائل المنسوبة إلى العویص في الفقه ...» از این جمله استفاده کرده اند که «کتاب المسائل النیسابوریه» است، و حال آنکه این کتاب «العویص في الفقه یا العویص في الاحکام» است، و هنوز به چاپ نرسیده است، و توسط کنگره هزاره شیخ مفید به چاپ خواهد رسید.

۱۶- در ص ۴۲ آمده «کتاب جوابات البرقعي في فروع الفقه» که «جوابات الترقفي في فروع الفقه» صحیح است.

۱۷- در ص ۴۳: «جوابات الفرقين في الغيبة» که «جوابات الفارقين في الغيبة» صحیح است.

جای بغض، نقض بوده باشد» که در رجال نجاشی (ص ۳۹۹) چنین آمده: «کتاب نقض المروانية» که همین هم صحیح است.

۱۱- در ص ۴۰ آمده «کتاب التاريخ الشرعية» و حال اینکه نجاشی ص ۴۰۱ «کتاب تاریخ الشریعة» ثبت شده است.

۱۲- در ص ۴۰ آمده: «کتاب التمهيد. به اواخر فصل نوزدهم کتاب حاضر مراجعه کنید» که اشتباه است و کتاب اندیشه‌های کلامی شیخ مفید بیشتر از هفده فصل ندارد، و باید «به اواخر فصل هفدهم کتاب حاضر» صحیح باشد. این اشتباه از مترجم است.

۱۳- در ص ۴۱ آمده: «جواب اهل الرقة في الاهله والعدد. آقا بزرگ [ذریعة] پنجم، ۱۷۷ گفته است که این کتاب به نام الرسالة العددية ... والمسائل الموصلية نیز خوانده شده است» و حال آنکه استنباط ایشان از کلام ذریعة اشتباه است، و آقا بزرگ در ذریعة (۱۷۷/۵) کتاب جوابات اهل الموصل في العدد و الرؤية را فرموده است که به نام «الرسالة العددية» یا «المسائل الموصلية» خوانده شده است. بنگرید: «جواب اهل الرقة في الاهله والعدد ... و هو غير جوابات اهل الموصل في العدد و الرؤية ... و يقال له الرسالة العددية والمسائل الموصلية ايضاً». ایشان ضمير «و يقال له» را به جواب اهل الرقة برگردانده‌اند، و حال آنکه ضمير «و يقال له» به «جوابات اهل الموصل في العدد و الرؤية» بر می‌گردد. و بهترین دلیل خود عبارت ذریعة است که در ذیلش آمده «و نسخة موجودة

کتابخانه رضویه مشهد موجود است، رساله في المتعة مفید نیست، بلکه مسائل السرویه مفید است که به اشتباه «رساله في المتعة» تصور شده است، و اشتباه نیز از فهرست رضوی (۶۷/۲)، چاپ قدیم) است.

۲۶- در ص ۴۸ آمده: «کتاب الظاهر في المعجزات» که صحیح آن «الزاهر في المعجزات» است و اشتباه از مترجم است و نه مؤلف. زیرا مؤلف این کتاب را از نظر القباوی بین «رساله» و «شرح» آورده که صحیح ضبط شده است، و لکن مترجم می بایست «الزاهر» ترجمه می کرد.

۲۷- در ص ۴۸ آمده: «عقود دین مفید در تصحیح ص ۲۸، به آن اشاره کرده و گفته است که مشتمل بر احادیثی در جایز بودن مباحثه و مناظره است» و حال آنکه موضوع این کتاب جواز مناظره و مباحثه نیست.

۲۸- در ص ۴۹ ضمن معرفی کتاب العویص برای آن شماره نیاورده است، و حال آنکه در رجال نجاشی (ص ۴۰۰) به نام «کتاب العویص في الأحكام» ذکر شده است.

۲۹- در ص ۴۹ آمده: «العیون والمحاسن، آقا بزرگ ... سطرهای اول آن نسخه ها را نقل کرده عیناً همان سطر اول اثر چاپ شده به نام الاختصاص است ... چنان محتمل می نماید که اثر چاپ شده به نام الاختصاص در حقیقت همان کتاب العیون والمحاسن باشد»، و حال آنکه اینها به ادله ای چند دو کتاب هستند.

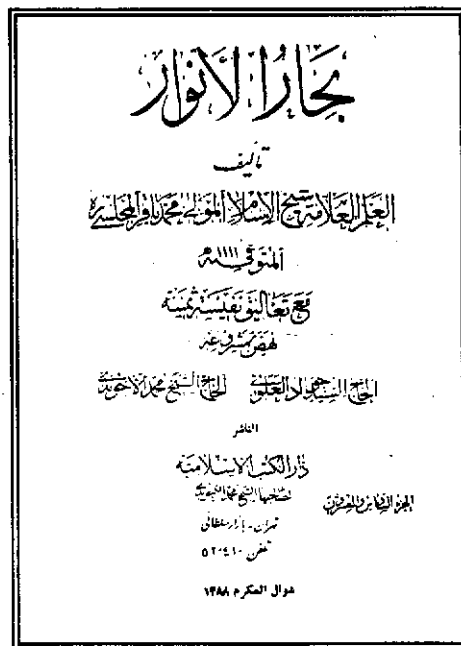
۳۰- در ص ۵۰ آمده، «کتاب فصائح أبي حنیفه» که «کتاب فصائح أبي حنیفه» است، و قطعاً این کتاب با «المسائل الصاغانية» یکی است.

۳۱- در ص ۵۲ آمده: «کتاب الکشف في مقدمات الاصول» که «کتاب النکت في مقدمات الاصول» است.

۳۲- در ص ۵۳ آمده: «مختصر الفرائد. ابن شهر آشوب آن را نقل کرده است»، و حال آنکه در معالم العلماء (ص ۱۱۴)، چاپ نجف و ص ۱۰۲-۱۰۱ چاپ اقبال) «مختصر الفرائد» ثبت شده است، کما اینکه در تمام نسخ خطی معالم العلماء چنین است.

۳۳- در ص ۵۳ آمده «مسألة الجنبلیة (کذا) به جای الجنبلیة» و حال آنکه همان «الجنبلیة» صحیح است، کما اینکه در رجال نجاشی (چاپ مصحح، ص ۴۰۱) چنین آمده است.

۳۴- در ص ۵۴ آمده: «مسألة في اقصى الصحابة. یا شاید به جای اقصى بتوان اقصى خواند. ظاهراً درباره حجیت راوی

۱۸- در ص ۴۴ آمده «جوابات النصر ...» که «جوابات النصر ...» صحیح است.

۱۹- کتاب جمل الفرائض، که «جمل الفرائض، است، کما اینکه در رجال نجاشی (ص ۳۹۹) «جمل الفرائض» آمده است.

۲۰- در ص ۴۵ آمده: الرد علی الجاحظ العثمانیة (کذا) محتملاً به جای فی العثمانیة» که همان «الرد علی الجاحظ العثمانیة» صحیح است؛ بدون «فی» و مفعول «الرد» است.

۲۱- در ص ۴۶ آمده: کتاب «فی الرد علی الشعبي» که «الرد علی الشعبي» صحیح است.

۲۲- در ص ۴۶ آمده: الرد علی العتبی فی الحکایة و المحکی (کذا) که ظاهراً باید به جای عتبی القتیبی ... باشد»، ولی در رجال نجاشی (ص ۴۰۱) آمده: «الرد علی القتیبی فی الحکایة و المحکی» که صحیح است.

۲۳- در ص ۴۶ آمده: کتاب الرسالة إلى الأمير عبدالله و ابی طاهر بن نصیر الدولة ...» که در رجال نجاشی (ص ۴۰۲) چنین آمده است؛ «کتاب الرسالة إلى الأمير أبي عبدالله و ابی طاهر بن ناصر الدولة ...»

۲۴- در ص ۴۷ آمده: «رساله الجنیدی ... شاید ... نقض رساله الجنید إلى أهل مصر» که باید «نقض رساله الجنیدی إلى أهل مصر» باشد.

۲۵- رساله في المتعة ... آقا بزرگ [ذریعة] نوزدهم، ۶۶ ... در کتابخانه رضویه مشهد ... و حال آنکه نسخه ای که در

الخاطیة» نام نهاد. بنابراین فرق است مابین این موضوع کتاب، با موضوعی که ایشان ادعا کرده اند برای کتاب.

۳۸- درص ۵۷ آمده: «المسائل العشرة» که «المسائل العشر» صحیح است.

۳۹- درص ۵۸-۵۷ آمده: «المسائل المازندرانیة ... و نیز مفید در السرویه ص ۵۷ گفته است که این پرسشها به معتبر بودن بعضی احادیث ارتباط پیدا می کند» و حال آنکه شیخ در مسائل السرویه درباره این کتاب و دیگر مسائل فرموده «وقد اجبت عن كثير من الاخبار المختلفة في مسائل ورد علي بعضها ... و بعضها من ناحية تعرف بمازندران». (عده رسائل مفید، ص ۲۲۳). بنابراین در این مسائل، از جمله در مسائل مازندرانیه، جواب از اختلاف اخبار با همدیگر را داده است نه اینکه موضوع کتاب «بر معتبر بودن بعضی احادیث ارتباط پیدا می کند».

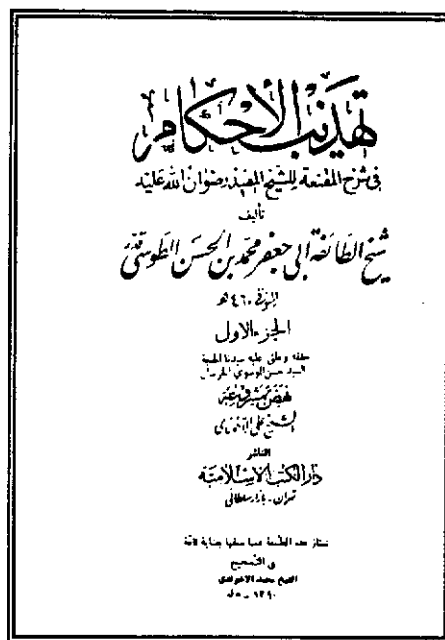
۴۰- درص ۵۸ آمده: «کتاب مقایس ...» که در رجال نجاشی «کتاب مقایس ...» آمده است.

۴۱- درص ۵۹ آمده: «المیین في الامامة، شهرستانی از آن نام برده است». آری در هر دو نسخه چاپ معالم العلماء «المیین» است، ولی در نسخ خطی معالم العلماء «المنیر» است، کما اینکه در فهرست شیخ طوسی (ص ۱۵۸) «المنیر فی الامامة» نیز آمده است.

۴۲- درص ۵۹ آمده: کتاب الموجز فیها [المتعة] این کتاب ممکن است همان کتاب باشد که سزگین، اول، ۵۵۰، شماره ۶، به نام خلاصة الایجاز فی المتعة آورده است. و حال آنکه سزگین نیز در این مورد اشتباه کرده. و «خلاصة الایجاز فی المتعة» تألیف محقق کرکی است، که کتاب «الایجاز فی المتعة» شیخ مفید را تلخیص کرده و کتب مفید درباره متعه تماماً مفقود است و هنوز نسخه ای از آن رویت نشده است.

۴۳- درص ۶۰ آمده: النقض علی الجاحظ فضیلة المعتزلة (کذا) به جای فی فضیلة» و حال آنکه احتیاج به «فی» نیست و همان «النقض علی الجاحظ فضیلة المعتزلة» صحیح است و «فضیلة المعتزلة»، مفعول «النقض» است.

۴۴- درص ۶۰ آمده: «کتاب الوعد والوعید. مفید در السرویه ص ۶۶ به آن اشاره کرده است. ممکن است همان شماره ۱۵۵ یا ۸۲ پیش از این بوده باشد».
اولاً به جهت مغلوط بودن نسخه سرویه در عده رسائل مفید

برای روایت خبر بحث می کند»، که اولاً باید «اقضی» باشد (رجال نجاشی، ص ۴۰۱)، و ثانیاً آن استظهار درست نیست.

۳۵- درص ۵۵ آمده: «مسألة في العتر یا شاید في العتره» که باید «المسألة في العتره» باشد نه اینکه شاید، و در رجال نجاشی (ص ۴۰۱) نیز «العتره» ثبت شده است.

۳۶- درص ۵۵ آمده: «کتاب مسألة في قوله: اني مخلف فيكم ثقلين، چاپ شده زیر عنوان الثقلان ... نجف» و حال آنکه در عده رسائل (ص ۱۷۶ تا ۱۸۰) کتابی که به عنوان الثقلان به چاپ رسیده است، ۴ سؤال و جواب آخر از ۱۶ سؤال و جواب المسائل الجارودية است، که به اشتباه به عنوان کتاب «الثقلان» به چاپ رسیده است.

۳۷- درص ۵۶ آمده: «المسألة الكافية في إبطال توبة الخاطئة». فرض آن است که زنی قصد ندارد از زنا دادن دست بکشد و توبه او دروغین است» و حال آنکه موضوع این کتاب چیز دیگری است، و ایشان الفاظ ظاهری نام کتاب را موضوع کتاب قرار داده اند. و موضوع کتاب درباره این است که افرادی همچون طلحة و زبیر و عائشه که جنگ جمل را به راه انداختند، متکلمین از معتزله قائل شده اند که بعد از روشن شدن حق برای این گروه، توبه کرده اند و توبه ایشان در نزد خداوند قبول است.

ولکن شیخ مفید در مقابل این گروه معتزله کتابی نوشت در اینکه توبه این گروه خطا کار صحیح نیست و در نزد پروردگار نیز مقبول نیست لذا کتابش را به نام المسألة الكافية في إبطال توبة

کتاب الامالی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

المفتی شیخ المفید

الزینة ۶۱۳

بیروت

علی الرضایی

الطیلسی

منشورات

جماعة الدین فی الحوزة العلیة

دم القیمة

ندارد، و صحیح آن «الفصل السابع عشر» است.

۲- در ص ۶۸ آمده: «کتاب الظاهر فی المعجزات» که صحیح آن «الزاهر فی المعجزات» است. و در اصل کتاب صحیح ثبت شده، و لکن در ترجمه فارسی مانند اینجا اشتباه ثبت شده است.

۳- «شرح کتاب الاعلام» که صحیح آن «شرح کتاب الاعلام» است.

و چندین مورد دیگر که به جهت طولانی شدن مقاله از ذکر آن خودداری می شود.

۲- الذریعة

در کتاب بی نظیر و بی مانند ذریعة علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی چندین سهو و اشتباه- که بعضاً به جهت اشتباهاتی که در فهرست نسخ خطی آن زمان وارد شده بود- رخ داده که با توجه به شرایط زمانی تألیف کتاب، امری طبیعی و مقتضای چاپ بوده است. اینک برای تصحیح اسامی و نسخه های خطی کتاب شیخ مفید در ذریعة، به ذکر آنها می پردازیم.

۱- در ذریعة (۶۶/۱۹) آمده: «کتاب المتعة للشیخ ... المفید ... و هو احد کتبه فی المتعة و له الموجز فی المتعة ایضاً، كما أن له ایضاً مختصر المتعة صرح بجميع الثلاثة النجاشي عند عد کتبه. و فی الرضوية رسالة المتعة للمفید، اولها ... و آخرها: و قد املیت فی هذا المعنی کتاباً سمّیته الموضح فی الوعد والوعید ان وصل إلى السيد ...» همان طور که ملاحظه می شود، اشتباه فهرست رضوی (۶۷/۲) به اینجا راه پیدا کرده است. این کتاب معرفی شده، کتاب «أجوبة المسائل السروية» است و نه کتاب متعة شیخ مفید، اول و آخر این کتاب نیز مانند مسائل سروية است که در عدة رسائل مفید (ص ۲۰۷ تا ۲۳۱) به چاپ رسیده است.

در ذیل عبارات ذریعة آمد: «و كانت احدی رسائل المتعة للمفید عند شیخنا العلامة النوری، و اخرى فی موقوفات السيد علی الايروانی بتبریز، كما فی فهرسها المخطوط». حال آنکه هنوز نسخه ای از رساله های متعة شیخ مفید به دست نیامده است و جزء کتب مفقوده محسوب می شود.

۲- در ذریعة (۲۶۷/۲۳) آمده: «الموضح فی الوعد، للشیخ المفید ... أحال إليه فی المسائل السروية ... لکن فی آخر رسالته فی المتعة قال: و قد املیت فی هذا المعنی کتاباً سمّیته الموضح

(ص ۲۳۲) به عنوان «الوعد والوعید» ثبت شده است، و لکن نسخه های دیگر از المسائل السروية این مورد را «الموضح فی الوعد والوعید» ثبت کرده اند که صحیح هم است.

ثانیاً اینکه فرمودند ممکن است شماره ۱۵۵ باشد، با توضیح فوق معلوم می شود حتماً همان است. ثالثاً فرمودند ممکن است که شماره ۸۲ باشد، که شماره ۸۲ کتابی به نام «عمد مختصرة علی المعتزلة فی الوعد» است. و اینها دو کتابند و ممکن نیست که یکی باشند. و در نجاشی (ص ۳۹۹ و ۴۰۲) نیز دو مرتبه تکرار شده است: یکی به عنوان «الموضح فی الوعد»، و دیگری به عنوان «عمد مختصرة علی المعتزلة فی الوعد».

کتاب اندیشه های کلامی شیخ مفید، توسط آقای علی هاشم به عربی ترجمه شده و به نام «نظریات علم الکلام عند الشیخ المفید» توسط بنیاد پژوهشهای آستان قدس به چاپ رسیده است.

تمام اشکالاتی که به متن کتاب اندیشه ها ذکر شد، بالتبع به این کتاب نیز سرایت کرده است، و اشتباه ترجمه فارسی نیز به این کتاب سرایت کرده، و این بهترین دلیل است که مترجم عربی، اساس کارش ترجمه فارسی کتاب بوده است. به چند اشتباه در همین باره اشاره می شود:

۱- در ص ۶۰ آمده: «کتاب التمهید راجع أواخر الفصل التاسع عشر من هذا الكتاب» و حال آنکه کتاب بیش از هفده فصل

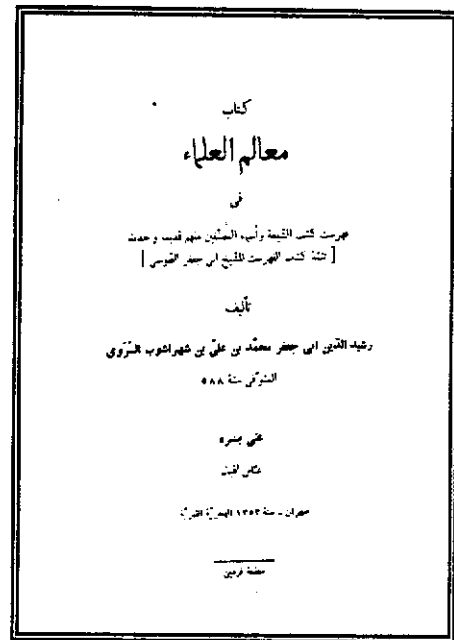
مشروحاً این موضوع را بحث کرده باشد، دلیل نمی شود که این دو، یک کتاب باشد.

۵- در ذریعه (۳۹۵/۲۰) آمده: «مسألة في من مات ولم يعرف امام زمانه هل هو صحيح ثابت أم لا؟ للشيخ المفيد. عند السيد شهاب الدين بقم. اوله: قيل له بل هو خير صحيح يشهد له اجماع أهل الآثار». حال آنکه کتاب معرفی شده، کتاب مستقلى نیست و بخشی از کتاب الفصول العشره شيخ مفيد، و رساله ثانیه في الغيبة است که در عده رسائل مفيد (ص ۲۸۳ به بعد) به چاپ رسیده و در کتابخانه حضرت آية الله مرعشى نجفى موجود است.

۶- در ذریعه (۳۸۶/۲۰ و ۳۸۷) آمده: «مسألة في خلق الارواح... للشيخ المفيد توجد عند السيد شهاب الدين بقم». و نیز: «مسألة في الرجعة للشيخ المفيد، عند السيد شهاب الدين المذكور بقم». حال آنکه اینها کتابی مستقل نیستند. بلکه «مسألة في خلق الارواح» قسمتی از کتاب مسائل السروية است. سؤال و جواب دوم آن، ص ۲۱۰ به بعد از عده رسائل مفيد، و مسألة في الرجعة نیز سؤال و جواب اول از کتاب مسائل السروية است که در ضمن عده رسائل مفيد (ص ۲۰۷ به بعد) به چاپ رسیده است.

۷- در ذریعه (۳۲۵/۲۰) آمده: «مزار المفيد للشيخ المفيد، فيه زيارة النبي (ص) و الاثمة (ع) اوله یا من جعل الحضور في مشاهد اصفيائه... كذا في كشف الحجب». همان طور که ملاحظه می شود، اشتباه کتاب كشف الحجب (ص ۵۰۲) به اینجا سرایت کرده و کتاب معرفی شده، مزار شهيد اول است نه مزار شيخ مفيد.

۸- در ذریعه (۹۹/۲۵) آمده: «وصف دين الامامية هو المجلس ۹۳ من مجالس المفيد [رجوع شود به ذریعه ۳۱۵/۲ و ۱۹] صحیح است» ۳۶۷ و ذلك حين سأل المشايخ عن وصف دين الامامية، که به جهت اشتباه چاپی «مجالس الصدوق»، «مجالس المفيد» ثبت شده است. و بر مبنای این اشتباه چاپی، فرموده اند رجوع شود به ذریعه ۳۱۵/۲ و ۹ این دو جا امالی مفيد و مجالس مفيد آمده [۱۹] / ۳۶۷ که در است. (البته در ذریعه ۳۱۵/۲ امالی صدوق نیز ذکر شده است.) بهترین دلیل بر اشتباه چاپی بودن آن، اینکه امالی مفيد بیشتر از ۴۲ مجلس ندارد و مجلس معرفی شده در مجلس ۹۳ است که یقیناً مراد مجالس و امالی شيخ صدوق است و در

في الوعد و الوعيد والظاهر أنه من غلط نسخة الرسالة. با بیان گذشته معلوم شد که به اشتباه مسائل السروية را، رساله في المتعة نامیده اند، و ثانیاً معلوم می شود که در آخر کتاب مسائل السروية نام کتاب الموضح في الوعد را می برد نه در کتاب رساله في المتعة، ثالثاً با روشن شدن این دو مساله، اینکه فرموده اند: «والظاهر أنه من غلط نسخة الرسالة»، درست نیست. زیرا در اکثر نسخ مسائل السروية آمده است: «... الموضح في الوعد والوعيد» و صحیح هم است.

۳- در ذریعه (۳۹۲/۲۰) آمده است: «مسألة في المتعة، للفاضل المقداد... اوله و مما شنع به الامامية... والنسخة بخط المؤلف مع كتابه نضد القواعد في الخزانة الرضوية». با رجوع به کتاب انتصار سيد مرتضى معلوم شد که کتاب معرفی شده «مسألة في المتعة»، قسمتی از کتاب انتصار (ص ۱۱۶-۱۰۹) است که به خط فاضل مقداد در کتابخانه رضوی موجود است، نه اینکه «مسألة في المتعة» تألیف فاضل مقداد باشد.

۴- در ذریعه (۳۹۵/۲۰) آمده است: «المسألة الموضحة في تزويج عثمان أيضاً للشيخ المفيد... و ذكرت بعنوان الرسالة في تزويج النبي (ص) ابنته [ابنته] من عثمان أيضاً، هي من المسائل السروية الواردة من الشريف... اولها ما قوله ادام الله علاءه في تزويج النبي (ص) ابنته [ابنته] زينب و رقيه من عثمان بن عفان». در حالی که کتاب «المسألة الموضحة...» کتابی مستقل در این موضوع است، اگر چه در مساله دهم از کتاب المسائل السروية

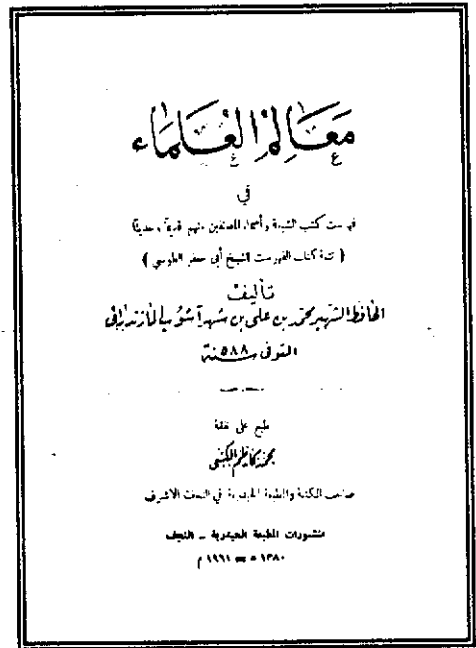

۱۰- در ذریعه (۲۴/۲۸۶) آمده: «النقض علی الجاحظ فی فضیلة المعتزلة للمفید ذکره النجاشی. و فی بعض النسخ جاء فضیلة المعتزلة کاسم لکتاب آخر للمفید». حال آنکه این عنوان نام یک کتاب است، چه «فی» باشد یا نباشد؛ و در صورتی که «فی» نباشد حتماً مجموع آن جمله باید نام یک کتاب باشد. به این صورت: «النقض علی الجاحظ فضیلة المعتزلة» که «فضیلة المعتزلة» مفعول دوم نقض است. ثانیاً اگر «فضیلة المعتزلة» نام کتابی مستقل باشد، صحیح نیست. زیرا مفید کتابی به عنوان «نقض فضیله المعتزلة» دارد نه «فضیلة المعتزلة».

۱۱- در ذریعه (۲۴/۲۸۸) آمده: «النقض علی ابی عبدالله البصری للمفید». ولی نام کامل کتاب چنین است: «النقض علی ابی عبدالله البصری کتابه فی المتعة». رجوع شود به رجال نجاشی، ص ۳۹۹.

۱۲- در ذریعه (۱۸/۶۴) آمده: «الکشف فی مقدمات الاصول للشیخ المفید». به جهت اشتباه در بعضی از نسخه های رجال نجاشی، به جای «النکت فی مقدمات الاصول»، «الکشف فی مقدمات الاصول» ثبت شده که اشتباه است. و صحیح آن در ذریعه (۲۴/۳۰۲) ثبت شده است.

۱۳- در ذریعه (۲۴/۳۰۲) آمده: «النکت فی مقدمات الاصول ... للمفید ... طبع ببغداد ۱۳۲۳ هـ بتصحیح هبة الدین الشهرستانی بعنوان النکت الاعتقادية، و مع ترجمته الفارسیة طهران ۱۳۲۴ هـ. ش ... نسخه منه فی مکتبه ... و توجد نسخة اخرى فی الرضویة مکتوب علی ظهرها أنه عقائد فخر الدین ابن العلامة الحلی». با اینکه علامه تهرانی عنوان «النکت فی مقدمات الاصول» را به پیروی از رجال نجاشی (ص ۳۹۹) برگزیده و صحیح هم است، و لکن این عنوان را بر «النکت الاعتقادية» چاپ شده تطبیق داده که اشتباه است. و کتاب النکت الاعتقادية چندین مرتبه (و بعضاً با ترجمه فارسی) به چاپ رسیده است و به شیخ مفید نسبت داده شده، ولی کتاب چاپ شده موجود یقیناً از شیخ مفید نیست و به احتمال قوی (یا قطعاً) برای فخر المحققین، پسر علامه حلّی، صاحب ایضاح الفوائد است؛ کما اینکه آقا بزرگ به این مسأله توجه داشته اند و متذکر شده اند که در کتابخانه رضوی نسخه ای از آن موجود است و بر روی آن نوشته شده که برای فخر المحققین پسر علامه حلّی است و این نسخه به شماره ۲۰۶ در آن کتابخانه موجود است. و نیز رجوع شود به فهرست کتابخانه مرکزی آستان قدس

امالی صدوق (ص ۵۰۹ به بعد) این مجلس آمده است: «... فسألوه أن يملئ عليهم وصف دين الإمامية على الإيجاز والاختصار ...»

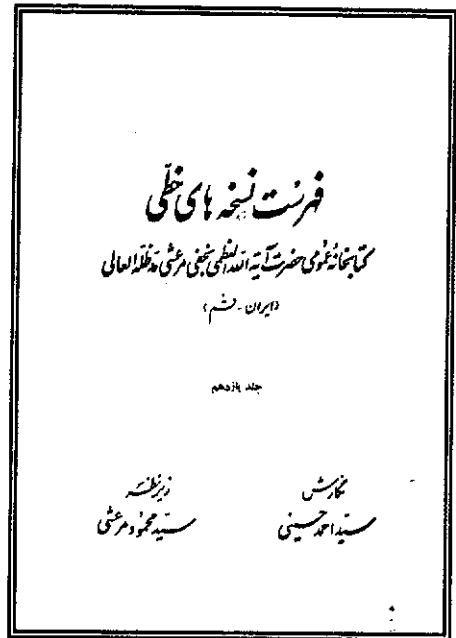
۹- در ذریعه (۵/۱۴۱) آمده: «کتاب الجمل للشيخ المفید، اسمه کتاب النصره لسيد العترة في حرب البصرة». و نیز در ۱۴۲/۵ آمده: «الجمل للشيخ المفید، هو غير جمل الفرائض الآتي، و غير کتاب النصره في حرب البصرة، فانه ذكر النجاشي كل واحدة من هذه الثلاثة کتاباً مستقلاً». همچنین در ۲۹۵/۱ آمده: «احکام اهل الجمل للشيخ ... المفید ... عبر بذلك الشيخ الطوسی فی الفهرست، و لکن النجاشی عد من تصانیفه کتاب الجمل ولعلهما واحد و هو غير النصره لسيد العترة فی حرب البصرة له کما هو صریح النجاشی». و در ۱۷۷/۲۴ آمده: «النصره لسيد العترة فی حرب البصرة ... للشيخ المفید ... و هو غير کتاب الجمل و کتاب جمل الفرائض ...» با توجه به مطالب بالا، کتاب «جمل الفرائض» کتابی است غیر تاریخی و کلامی، اما «کتاب الجمل» یا «الجمل» یا «النصره ...» یا «احکام اهل الجمل»، تمام اینها نامهایی هستند برای کتاب موجود که چندین مرتبه به چاپ رسیده است. چه اینکه ما کتاب چاپ شده را دو کتاب بدانیم، به عنوان «الجمل» و «النصره ...» و چه اینکه این دو، نامهای یک کتاب باشد. بنابراین شیخ مفید در موضوع حرب جمل (اعم از بحث تاریخی یا کلامی)، غیر کتاب چاپ شده، تالیفی دیگر ندارند.

قسمتی از کتاب الفصول المختارة است ، نه اینکه کتابی مستقل باشد تا منطبق بر «الرد علی القتیبی» یا «النقض علی ابن قتیبة» بشود. این حکایات در آخر الفصول المختاره (از ص ۲۶۹ به بعد که همراه و جزء لا ینفک الفصول المختاره است) به چاپ رسیده است. و کتاب الرد علی القتیبی جزء کتب مفقوده است.

۱۶- در ذریعه (۳۳۳/۱۵) آمده: «کتاب العمدة فی الامامة للشیخ المفید، ذکره النجاشی، ولكن قال السیدین طاووس فی الطرائف عند حکایته الكتاب ان اسمه العمدة». ولی در طرائف (۱/۱۲۰) آمده «العمدة فی الاصول» بنگرید: «قال عبدالمحمود [: سید ابن طاووس] وقد وقفت علی کتاب اسمه کتاب العمدة فی الاصول اسم مصنفه محمد بن النعمان و یلقب بالمفید ...»

۱۷- در ذریعه (۳۸۶/۱۵) آمده: «العیون والمحاسن للشیخ المفید ... ذکره النجاشی. ثم قال بعد ذلك کتاب الفصول من العیون والمحاسن، و ینظر منه ان العیون والفصول منه متعددان و کلاهما للشیخ المفید. و اما کتاب الفصول المختاره من العیون والمحاسن فهو للسید الشریف المرتضی علم الهدی و هو موجود الان كما ینتی. و كان عند ... المجلسی ایضاً ... و اما نفس العیون والمحاسن للشیخ المفید فهو موجود ایضاً و كان فی خزانة شیخنا النوری ... و فی الرضویة ... اوله: الحمد لله الذی لا تدركه الشواهد و لا تراه النواظر و لا تحجبه السواتر ... فأورد فیه اولاً ما استخرجه من کتاب الاختصاص للشیخ ابی علی احمد بن الحسین، علی ما ذکره ثم ... حال آنکه نسخه معرفی شده به عنوان عیون و محاسن شیخ مفید، عیناً مطابق است با کتاب «اختصاص» که منسوب به شیخ مفید است و مکرراً به چاپ رسیده است.

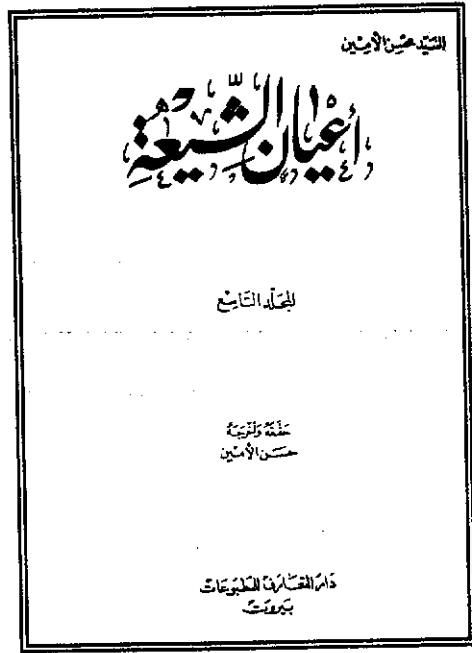
در ذریعه (۳۲۶/۱۸) آمده: «اللطف من الکلام للشیخ المفید ... ، عناوین: باب، القول فی کذا. نظیر کتابه أوائل المقالات ... و عبر عنه النجاشی بجوابات مسائل اللطف من الکلام». در رجال نجاشی (ص ۴۰۰) «أوائل المقالات» و «جوابات مسائل اللطف من الکلام»، دو عنوان برای دو کتاب ذکر شده است ولی در آخر کتاب أوائل المقالات، ص ۱۱۱ به بعد، «باب: القول فی اللطف من الکلام» به چاپ رسیده است و در تعلیقه آن آمده: «عده الشیخ ... النجاشی فی فهرسته المعروف هذا الكتاب تصنیفاً مستقلاً من مصنفات الشیخ المفید بعد ان اشار إلى کتاب أوائل المقالات قبله والمظنون ان هذا الباب كان منضمّاً إلى أوائل المقالات حين تصنیفه ثم لما زاد فیهِ

رضوی (۱/۱۷۴)، چاپ جدید) و فهرست الفبایی (ص ۴۰۵). و کتاب «النتکت فی مقدمات الاصول» برای اولین بار توسط کنگره هزاره شیخ مفید به چاپ خواهد رسید.

۱۴- در ذریعه (۳۶۵/۴) آمده: «تقریب الاحکام للشیخ ... المفید ... ذکره فی کشف الحجب أقول احوال إليه الشیخ المفید نفسه فی کتابه الفصول المختاره المطبوع فی النجف ۱۵/۲ و ۲۲. نام صحیح کتاب «تقریر الاحکام» است، كما اینکه در کشف الحجب (ص ۱۳۷) چنین آمده است و مفید در الفصول المختاره من العیون والمحاسن ص ۱۵۹ و ۱۶۷ به عنوان «تقریر الاحکام» ذکر کرده است و نه «تقریب الاحکام». همچنین در اعیان الشیعه (۹/۴۲۴) به این اشتباه ذریعه اشاره شده است: «... و سماه صاحب الذریعه تقریب الاحکام بالباء ناقلاً عن کشف الحجب و عن کتاب الفصول المختاره: المطبوع، لكن فی نسخة قديمة مخطوطة عندنا من الفصول، تقریر بالباء. و این اشتباه، چاپی نمی تواند باشد. زیرا در جزء کتابهای «تقریب» ذکر شده است نه «تقریر». و در معالم العلماء (ص ۱۱۴) نیز به عنوان «تقریر الاحکام» ذکر شده است.

۱۵- در ذریعه (۵۱/۷) آمده: «الحکایات للشیخ المفید، ذکر الخاقانی انه عنده، والمذکور فی ترجمة المفید من تصانیفه الرد علی القتیبی فی الحکایة والمحکی كما فی النجاشی أو النقص علی ابن قتیبة فی الحکایة و المحکی كما فی فهرس الشیخ الطوسی». ولی مراد از حکایاتی که در نزد خاقانی بوده،

المازرائیة للشیخ المفید ... ذكره في الفهرست و عبر عنه النجاشی بـ جوابات اهل الدينور» آری در فهرست شیخ طوسی (ص ۳۱۵)، چاپ هند، افست دانشگاه مشهد) چنین است که ذکر شد، ولی صحیح آن جوابات «المسائل الدينورية» و «المسائل المازندرانیة» است، کما اینکه در فهرست شیخ طوسی (ص ۱۵۸)، چاپ نجف) ثبت شده است. رجوع شود به پاورقی ذریعه (۵/۲۲۰ به بعد) و رجال نجاشی (ص ۴۰۰) و معالم العلماء (ص ۱۱۳).

۲۱- در ذریعه (۵/۲۴۰) آمده: جوابات المسائل النيسابورية للشيخ المفيد ... ذكره النجاشي و احوال نفسه اليها في اجوبة بعض المسائل الموجودة له. و ذكر السيد شهاب الدين التبريزي النجفي نزيل قم أنها موجوده عنده، و هي مسائل فقهية من النكاح و الميراث و غيرهما، اولها: الحمد لله على نعمائه و له الشكر على حسن بلائه». و نیز در ذریعه (۱۵/۳۶۲) تکرار شده: «العويص المذكور في [ذریعه] ج ۵/۲۴۰ بعنوان جوابات المسائل [النيسابورية] او مسائل العويص في الاحكام للمفيد ... اولها الحمد لله على نعمائه و له الشكر على حسن بلائه ...» حال آنکه کتاب جوابات المسائل النيسابورية غير از کتاب «العويص» است و اينها دو کتابند نه یک کتاب، و علت و منشا اشتباه، عبارتی است که در ابتدای کتاب عويص آمده است. بنگريد: «... في مذاكرة اخينا الوارد من نيسابور بالمسائل المنسوبة إلى العويص في الفقه ...» از اين عبارات تصور شده است که اين کتاب جوابات المسائل النيسابورية باشد، و حال اينکه در کتاب «جوابات المسائل النيسابورية» بحث اختلاف اخبار به ميان آمده و در کتاب عويص، بحث از فروع مشکل فقهی است. بنگريد به عبارت مسائل السروية ص ۲۲۳ عده رسائل مفيد: «... و قد اجبت عن كثير من الاخبار المختلفة في مسائل ورد علي بعضها من نيشابور و ...» بنا بر اين کتاب «اجوبة المسائل النيسابورية غير از العويص است، و ثانياً کتاب اجوبة المسائل النيسابورية، جزء کتب مفقوده شيخ مفيد است، و کتاب موجود، کتاب عويص است.

۲۲- در اکثر مواردی که در ذریعه کتاب «المسائل العشر» نام برده است، با «ة»، به اين صورت ثبت شده است: «المسائل العشرة»، ولی صحیح آن همان «المسائل العشر»، بدون «ة» است کما اینکه در ذریعه ۲۰/۳۵۸ صحیح ثبت و ضبط شده است.

الزيادات التي يتبدء بقوله القول ... والزيادة الاخيرة ... جعله كتاباً مستقلاً عليحدة».

۱۷- در ذریعه (۱۶/۲۴۴) آمده: «الفصول المختاره من العيون والمحاسن تأليف الشيخ المفيد، اختاره السيد المرتضى علم الهدى ... و هو غير المجالس المحفوظة و ان اشترك بعض مطالبهما معاً و عدهما في كشف الحجب واحداً» حال آنکه در كشف الحجب (ص ۴۸۶) فرموده است: «المجالس المحفوظة في فنون الكلام للشيخ المفيد ... و هو مع كتاب العيون والمحاسن اصل لكتاب الفصول الذي انتخبه السيد المرتضى رحمه الله». كشف الحجب، آن دو را یک کتاب فرض نکرده است، بلکه فرموده که الفصول المختارة سيد مرتضى متخبي از کتاب المجالس و العيون والمحاسن شيخ مفيد است.

۱۸- در ذریعه (۲۲/۲۹۴) آمده: «مناظرة سائر فرق الشيعة مع الإمامية الاثني عشرية في الامامة، للشيخ المفيد، والنسخة عند السيد شهاب الدين بقم. اوله: انفقت الشيعة العلوية من الإمامية و الزيدية و الجارودية ...» و حال آنکه اين نسخه معرفی شده، کتاب «المسائل الجارودية» است.

۱۹- در ذریعه (۵/۱۷۲) آمده: «جواب ابن واقد السني للشيخ ... المفيد ... و ظني أن السني تصحيف الليثي ...» ولی در رجال نجاشی مصحح (ص ۴۰۱) نیز «جواب ابن واقد السني» ثبت شده است.

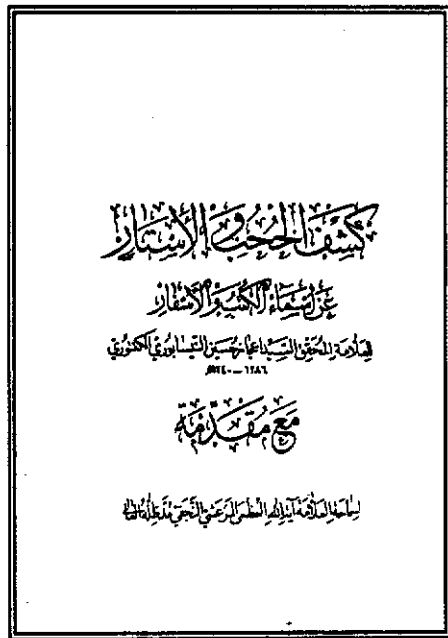
۲۰- در ذریعه (۵/۲۲۰) آمده: «جوابات المسائل الدينورية

و این کتاب مردد است بین اینکه تألیف شیخ مفید یا سید مرتضی، یا داماد مفید ابوعلی جعفری باشد.

۲۷- در ذریعه ۱۶/۲۳۰ آمده: «فصل الخطاب، عدّه السنکلی من مآخذ کتابه کلید فهم قران، و نسبه إلى الشيخ المفید و لعلّه الفصول العشرة الآتية» و حال اینکه در کتاب کلید فهم قران چنین نسبتی را نداده است، بنگرید: «شیخ مفید در اواخر فصل الخطاب از کتاب مقالاتش می گوید: جماعتی از امامیه می گویند... کلید فهم قران ص ۱۵، بنابراین اولاً فصل الخطاب نام کتابی نیست، و ثانیاً سنکلی فرموده است «از کتاب مقالاتش» و عبارتی را که نقل کرده است، در اوائل المقالات ص ۹۴ بعینه موجود است.

۳- بحار الانوار

۱- در مقدمه بحار (۷/۱) در فصل «بیان الاصول و الكتب المأخوذة منها» کتابهای شیخ مفید ذکر شده و از آن جمله آمده است: «... و کتاب العیون و المحاسن المشتهر بالفصول...»، و حال آنکه کتاب العیون و المحاسن «شیخ مفید غیر از کتاب «الفصول المختارة» سید مرتضی است. و این مسأله نیز در زمان خود علامه مجلسی هم مشخص بوده است. بنگرید به عبارتهای صاحب ریاض العلماء: «... أقول: و قد الف: [السید المرتضی] رضی الله عنه بعد تلك الإجازة كتباً أخرى أيضاً، فمن ذلك: کتاب الفصول [المختارة] الذي استخرجه من کتاب العیون و المحاسن تألیف استاده الشيخ المفید. و هو الآن معروف. و ان قال الاستاد الاستاد دام ظله في البحار بأنه عين المحاسن و العیون، حيث قال في طی كتب المفید: «کتاب العیون و المحاسن المشتهر بالفصول»؛ أقول: و يدل على ما قلناه... فلأن سبط الشيخ علي الكركي العاملي في رسالة «رفع البدعة في حل المتعة» ينقل عن هذين الكتابين. قال هكذا: قال شيخنا في العیون و سيدنا المرتضی في الفصول المختارة، و قال فيها في موضع آخر: و من الفصول التي اختارها سيدنا الامام... الشريف المرتضی من کتاب المجالس و کتاب العیون و المحاسن لشيخنا المفید إلى غير ذلك من أقواله الدالة على المغایرة...» (ریاض العلماء، ۴/۳۹). و نیز در ادامه کلام ریاض العلماء آمده است: «و قد ضرح بالمغایرة بین الفصول و بین العیون و المحاسن، و ان الفصول للسید و العیون للمفید جماعة: منهم: السید حسین المجهّد في کتاب دفع المناوأة عن

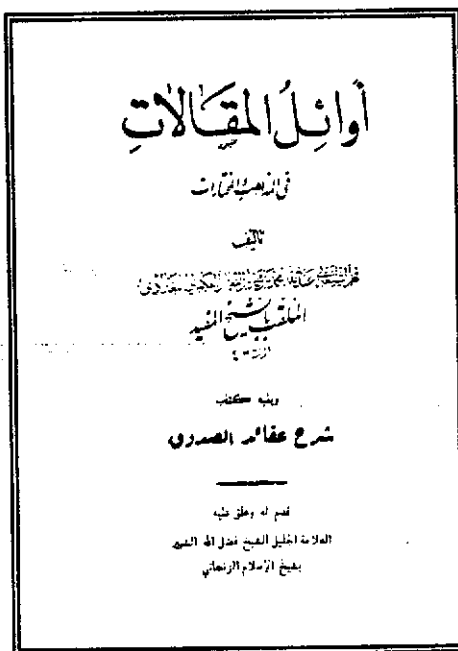

۲۳- دو مورد اشتباه چاپی عبارتند از: «المسائل الخوارزمية» که «المسائل الخوارزمية» آمده است (ذریعه ۲۰/۳۴۶). و مورد دیگر در ذریعه (۱۳/۱۰۳): «شرح کتاب الاعلام» آمده که «شرح کتاب الإعلام» صحیح است.

۲۴- در ذریعه (۲/۱۰۳) نام «کتاب الاشراف في نعت اهل البيت» ذکر نشده و حال آنکه نام این کتاب در معالم العلماء (ص ۱۱۴) آمده است.

۲۵- در ذریعه (۱/۵۲۵) نام کتاب «الارکان في الفقه» ذکر نشده، با اینکه در فهرست شیخ (ص ۵۸) و معالم العلماء (ص ۱۱۳) نامش آمده است. و این کتابی است فقهی و در اکثر کتب فقهی از آن مطلبی نقل شده است. مانند: السرائر ۱/۳۰۵ و ۵۳۹، المعتبر ۱/۳۴، کشف الرموز ۱/۳۸۸، المختلف ۲/۲۴۳ (چاپ دفتر انتشارات اسلامی)، مهذب البارع ۱/۴۱۲، الذکری ص ۱۳۷ و ۱۰۷، مدارک الاحکام ۲/۲۲۹ و... البته این کتاب الارکان في الفقه، غیر از کتاب الارکان في دعائم الدين است. اولی کتاب فقهی است و دومی کتاب کلامی.

۲۶- در ذریعه ۵/۱۷۵ آمده: «جواب اهل الحجاز في نفی سهو النبي...» که صحیح آن «جواب اهل الحائر في نفی سهو النبي» است، زیرا در مجموعه های از کتب شیخ مفید- که بعضاً به قرن هفتم می رسد- نام این کتاب «... جواب اهل الحائر...» ثبت شده است، رجوع شود به مجموعه های ۳/۷۸ و ۳/۲۴۳ که در کتابخانه حضرت آیه الله مرعشی نجفی موجود است.

التفضيل والمساواة». (رياض العلماء، ۴/۴۰) و نیز در این مورد رجوع شود به الذریعة (۱۶/۲۴۴).

۲- در مقدمه بحار (۱/۷) در فصل «بیان الاصول و الکتب الماخوذة منها» نام کتاب «تزويع امیر المؤمنین علیه السلام بنته من عمر» یاد می کند، و حال آنکه در بحار الانوار از این کتاب روایتی و یا مطلبی نقل نشده است. آری در این موضوع از کتاب المسائل السروية مطلبی نقل شده، ولی کتاب «تزويع امیر المؤمنین بنته من عمر» کتابی دیگر از شیخ مفید است، و خود مرحوم شیخ مفید از این کتاب خود در المسائل الحاجیة (العکبریة) نام برده است. در جواب سؤالی که از تزویج امیر المؤمنین بنته من عمر چگونه بوده، آمده است: «... ولی فی هذه المسألة کتاب مفرد قد استقصیت الكلام فیه فمن وجده وتأمله اغناه فی معناها عما سواه». المسائل العکبريية (الحاجیة)، ص ۱۲۰، طبع بیروت. و نیز در رجال نجاشی (ص ۴۰) از این کتاب به عنوان «المسألة الموضحة عن أسباب نکاح امیر المؤمنین علیه السلام» نام برده شده است.

۳- و نیز در بحار (۱/۷) در همین فصل گذشته نام کتابی به عنوان «کتاب النصوص» برای شیخ مفید جزء «الاصول و الکتب الماخوذة منها» ذکر کرده است، و حال آنکه در بحار نامی از این کتاب به میان نیامده و مطلب و روایتی از آن نقل نشده است، کما اینکه در کتب تراجم و رجال و در کتاب الذریعة کتابی به عنوان «کتاب النصوص» برای شیخ مفید نقل نکرده اند. آری

صاحب ریاض العلماء در تعلیقہ أمل الأمل (ص ۳۰۶) کتاب النصوص را جزء تصانیفی که «وصلت إلینا» نام برده است تبعاً للبحار: «و أما تصانیفة التي وصلت إلینا: فمنها ... کتاب النصوص ... علی ما یقوله الاستاد». و نیز رجوع شود به ریاض العلماء (۵/۱۷۸)؛ ولكن «کتاب النصوص» کتابی غیر از تألیفاتی که برای مفید می شمارند نمی باشد و احتمالاً کتاب افصح یا ایضاح و یا کتاب دیگری از کتب شیخ مفید است که به این نام آمده است، و یا اینکه توسط نساخ بحار به اشتباه کتاب «النصوص» کراچکی را که در اول بحار علامه مجلسی جزء کتب او شمرده است. در اینجا اضافه کرده اند. رجوع شود به ذریعة (۲۴/۱۷۹).

و مؤید این نظریه که کتاب النصوص از شیخ مفید نیست، این است که مرحوم خوانساری صاحب روضات الجنات تمام کتب شیخ مفید را به ترتیب بحار از کتاب بحار الانوار نقل می کند و کتاب النصوص را نقل نکرده است. بنگرید: «و يظهر من مقدمات بحار مولانا المجلسی رحمه الله: ان جملة ما كان يوجد عنده من مصنفات الرجل [الشيخ المفيد] حين تأليفه البحار ثمانية عشر كتاباً، منها: كتاب الارشاد، كتاب المجالس، كتاب الاختصاص، و ...، شرح عقائد الصدوق». روضات الجنات، ۱۵۵/۶.

۴- در بحار الانوار (۷۷/۱۱۷ یا ۸۰) آمده: «المناقب لابن شهر آشوب من کتاب المعتمد في الاصول للشيخ المفيد - ره - قال علي بن مهزيار: وردت العسكر ...». تقریباً روایتی را در یک صفحه نقل کرده است، و حال آنکه چنین کتابی را جزء تألیفات شیخ مفید ذکر نکرده اند، کما اینکه خود مرحوم مجلسی در مقدمه بحار جزء «اصول و کتب الماخوذة منها» قرار نداده بود، و ثانیاً در کتاب مناقب (۴/۴۱۳) این کتاب به مفید نسبت داده نشده است. بنگرید: «... المعتمد في الاصول قال علي بن مهزيار وردت العسكر ...» و نیز در کتاب «المناقب» که اخیراً در بیروت به طبع رسیده، مانند چاپ قدیم است و نسبت به شیخ مفید داده نشده است. و به احتمال قوی این جمله «للشيخ المفيد - ره -» توسط نساخ بحار الانوار زیاد شده باشد. زیرا در مستدرک الوسائل (۲/۵۶۹) همین روایت از مناقب نقل شده است، بدون اینکه به مفید نسبت داده شده باشد.

کما اینکه به احتمال قوی عبارت «المعتمد في الاصول» که

مرآت الکتب

مؤلف

آیت‌الذمیرا علی‌آقا محمدآبادی شیرازی

جلد دوم

قبال کتاب المسائل العکبریه آمده است.

۶- در بحار (۳۶۶/۸) آمده: «و قال الشيخ المفيد قدس الله روحه في كتاب المسائل: اتفقت الإمامية على أن من انكر إمامة أحد من الأئمة وجحد ما أوجبه الله تعالى له من فرض الطاعة فهو كافر ضالّ مستحقّ للخلود في النار. و قال في موضع آخر، اتفقت الإمامية على أن أصحاب البدع كلهم كفار و...» مشخص نشده است که مراد کدام یک از کتب شیخ مفید است. و در مقدمه از کتب مسائل نام «اجوبة المسائل السروية و العکبرية» ذکر شده است. با تتبع ناقصی که صورت گرفت، در کتب مسائل شیخ مفید این چندین سطر وجود ندارد. آری از «و قال في موضع آخر: اتفقت...» که هفت سطر است بعینه در کتاب اوائل المقالات موجود است، و اصطلاح «و اتفقت الإمامية على...» تنها در دو کتاب شیخ مفید زیاد استعمال شده است: یکی «اوائل المقالات» و دیگری «الإعلام فيما اتفقت عليه الامامية...» و آن سه سطری که نقل شده در این دو کتاب نیز موجود نیست، و به احتمال قوی عبارت «اتفقت الامامية على أن من انكر إمامة أحد من الأئمة وجحد ما أوجبه الله تعالى له من فرض الطاعة فهو كافر ضال مستحق للخلود في النار» از کتاب اوائل المقالات شیخ مفید است که از این کتاب چاپ شده ساقط شده است. همچنین سید ابن طاووس در کتاب فرج المهموم (ص ۳۸-۳۷) مطالبی را از اوائل المقالات نقل کرده است که در اوائل المقالات چاپ شده موجود نمی باشد، و مرحوم شیخ الاسلام زنجانی مطالب فرج المهموم را به عنوان «تذیل» آخر اوائل المقالات (از ص ۱۵۶ تا ۱۵۸) آورده است.

علامه مجلسی از کتاب اوائل المقالات به عنوان «المقالات» در بحار نام می برد بنگرید: «قال الشيخ المفيد رحمه الله في كتاب المقالات: ...» (بحار ۲۶/۲۹۸ و ۶۳/۲۸۶ و...) همچنین او در بحار الانوار ۲۶/۱۰۴ و ۳۶۶ و ۳۹۰ و ج ۶۱/۸۳ و ۶۸/۲۵۶ و ۶۹/۱۳۰ چندین مرتبه تکرار کرده است: «قال الشيخ المفيد رحمه الله في كتاب المسائل: ...» با تفحصی که در تمام کتب شیخ مفید صورت دادیم مشخص شد که مراد علامه مجلسی در سراسر بحار از کتاب المسائل، کتاب اوائل المقالات است.

۷- در بحار (۲۶۲/۳۸) آمده: «و أمّا الشيخ المفيد قدس الله روحه فقد قال في كتاب الفصول...» که ۲۶ صفحه مطلب نقل می کند که تماماً در کتاب الفصول المختاره من

در مناقب (۴۱۳/۴) آمده است نام کتابی نباشد، بلکه مراد این است که ابن شهر آشوب روایتی را نقل می کند که از اصول اوکیه و قابل اعتماد است، و مؤید نظر اینکه، علامه مجلسی بعد از ذکر این روایت از مناقب، در بحار (۸۰ یا ۷۷/۱۱۸) آورده است: «و وجدت في كتاب عتيق من مؤلفات قدماء أصحابنا أظنه مجموع الدعوات لمحمد بن هارون بن موسى التلعكبري رواه عن علي بن يقطين عنه عليه السلام مثله». با این حال آن احتمال مسلم می شود که مراد از جمله «المعتمد في الأصول» نام کتابی نیست؛ چه رسد به اینکه تألیف شیخ مفید باشد؛ پس مراد از آن جمله اصول معتدله است. و این اشتباه بحار به کتاب المستمسک (۴۳۵/۱) مرحوم حکیم راه پیدا کرده است.

۸- در بحار (۷/۱) ضمن تألیفات شیخ مفید آمده: «اجوبة المسائل السروية و العکبرية و الاحدى والخمسين و غيرها». همان طور که ملاحظه می شود کتاب «اجوبة المسائل العکبرية» در قبال کتاب «والاحدى والخمسين» ذکر شده، ولی صحیح این است که اینها یک کتابند و نه دو کتاب و کتاب المسائل العکبرية شامل ۵۱ سؤال و جواب است، و نام دیگر این کتاب المسائل الحاجية است. بنگرید به عبارت الذريعة (۲۰/۳۵۹-۳۵۸): «المسائل العکبرية... و يقال المسائل الحاجية أيضاً... و هي احدى و خمسون مسألة كلامية في الف و خمسمائة بيت في خزانة شيخنا الشيخ الشريعة» و نیز در بحار (۱۰۷ یا ۱۱۰/۱۶۷) کتاب اجوبة المسائل الاحد والخمسين در

اکثرهم بنجاسة هذين الصنفين ايضاً، والمخالف في ذلك ابن الجنيد وابن ابي عقيل والمفيد في المسائل الغرية». نیز در بحار (۸۵ یا ۱۴۷/۸۸) آمده «وفى المختلف عن المفيد في الغرية». و در جلد ۸۵ یا ۱۸۶/۸۸ آمده: «ونسبه في الذكرى إلى ظاهر المفيد في الغرية». و نیز ج ۸۵ یا ۲۲۲/۸۸: «... نعم المفيد في الغرية أوجب سجدة السهو على من لم يدر أزيد ركوعاً...» که صحیح آن «المسائل الغرية» است. رجوع شود به رجال نجاشي ص ۴۰۲ و ذریعه ۱۵/۲۶۳.

۱۰- در بحار ۸۵ یا ۳۲/۸۸ آمده: «... و ذهب الشيخ في الخلاف و ابن الجنيد و المفيد في كتاب الاشراف إلى أنه يكفي في قبول الشهادة ظاهر الإسلام». نیز در ج ۸۶ یا ۱۴۳/۸۹ آمده: «والمفيد في المقنعة و الاشراف». و نیز بحار ۱۰۷ یا ۱۱۷/۱۱۰ و الاشراف» که «كتاب الاشراف» صحیح است.

۱۱- در بحار ۱۰۲ یا ۷۱/۱۰۵، اجازات بحار) آمده: «كتاب الاعلام فيما اتفقت الإمامية مما اتفقت العامة على خلافهم» که صحیح آن «كتاب الاعلام...» است.

۱۲- در بحار الانوار (۵۸ یا ۸۳/۶۱) آمده: «وقال السيد المرتضى رضى الله عنه في اجوبة المسائل العكبيرة حين سئل عن قول الله تعالى...» و یک صفحه مطلب نقل می کند. و حال آنکه اولاً سيد مرتضى المسائل العكبيرة ندارد، و ثانياً المسائل العكبيرة برای شيخ مفيد است. و این اشتباه چاپی نیست. زیرا بعد از اینکه یک صفحه مطلب نقل می کند، آورده است: «و قال رضى الله عنه في اجوبة المسائل التي وردت عليه من الري حين سئل عن الروح...» که مراد از «قال رضى الله»، به دو دليل سيد مرتضى است: اولاً شيخ مفيد «المسائل الازيه» ندارد، ثانياً مطلبی که نقل شده از اجوبة المسائل التي وردت عليه من الري، در رسائل الشريف المرتضى (۱/۱۳۰) ضمن جوابات المسائل الازيه موجود است. بنابراین «قال السيد المرتضى في اجوبة المسائل العكبيرة» نمی تواند اشتباه چاپی باشد. و آن یک صفحه مطلبی که از المسائل العكبيرة نقل کرده است. در کتاب المسائل الحاجية (العكبيرة)، ص ۱۳۰، چاپ بیروت) موجود است.

و خود علامه مجلسی همین یک صفحه مطلب را در جلد ۶/۲۷۴ بحار الانوار به مفيد نسبت داده است. بنگرید: «و قال الشيخ المفيد رحمه الله في اجوبة المسائل السروية...» و سئل عنه قدس الله روحه في المسائل العكبيرة عن قول الله تعالى و

فهرست اسما

مؤلف: ميرزا محمد باقر الشيرازي

تصنيف

الشيخ المفيد في المسائل العكبيرة

از الطائفة الجليلية

المؤلف: ميرزا محمد باقر

تصنيف

مكتبة دارالكتاب

قم - ايران

العيون والمحاسن سيد مرتضى (از صفحه ۲۰۴ تا ۲۲۸) موجود است، که با این حال بند اول نقد، که علامه مجلسی کتاب العيون والمحاسن را با الفصول المختارة یکی به حساب می آورده است تأیید می شود. نیز در ج ۴۱/۹۷ آمده است: «قال الشيخ المفيد في كتاب الفصول». و چندین دفعه در بحار الانوار تکرار شده است که: «قال الشيخ المفيد رحمه الله في كتاب العيون والمحاسن» که مرادشان کتاب «الفصول المختارة من العيون والمحاسن» سيد مرتضى است.

۸- در بحار ۶۱ یا ۸۷/۵۸ آمده: «و قال الشيخ السديد المفيد طيب الله تربته حين سأله السائل في المسائل الروية: ما قوله...» که صحیح آن «... المسائل السروية» است و این سؤال و جواب در عده رسائل مفيد (ص ۲۱۸-۲۱۶) آمده است.

و نیز در بحار (۶۱ یا ۱۴۴/۵۸) آمده است: «و قال الشيخ المفيد قدس الله نفسه في اجوبة المسائل الروية...» و در پاورقی آمده: «السروية خ ل» و حال آنکه ما کتابی به عنوان «اجوبة المسائل الروية» نداریم. بنابراین دو موردی که ذکر شد، نمی تواند اشتباه چاپی باشد. زیرا با عنایت در متن ثبت کرده اند: «المسائل الروية» و در پاورقی «المسائل السروية» را به عنوان نسخه بدل آورده اند. و این مطلبی که از المسائل السروية نقل شده در عده رسائل مفيد (ص ۲۱۶) آمده است.

۹- در بحار (۸۰ یا ۴۴/۷۷) آمده: «و قد اطبق علماؤنا على نجاسة من عدا اليهود والنصارى من اصناف الكفار، و قال

ابی جعفر الطوسی، عن الشيخ أبي عبدالله محمد بن محمد بن النعمان المفيد. حال آنکه اکثر کتبی که به او اجازه داده است، در آن زمان هم مفقود بوده است، و شاید مرادشان این بوده که کتابهایی که نجاشی ذکر کرده و موجود است، من به او اجازه می‌دهم، و الا توجیهی دیگر ندارد.

۴- تهذیب الأحكام (مقدمه)

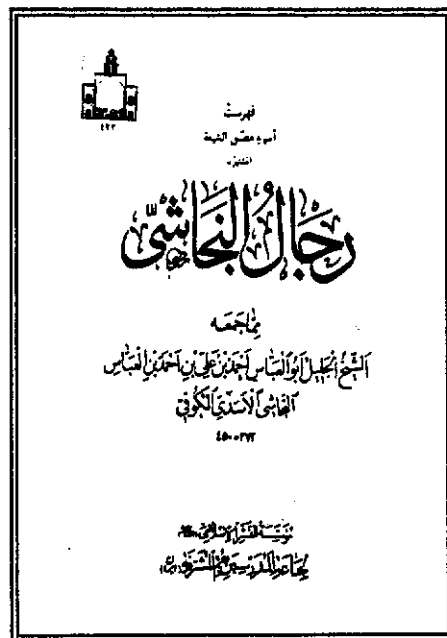
مقدمه کتاب تهذیب الأحكام در سال ۱۳۷۸ قمری، یعنی در ۳۵ سال پیش توسط محقق دانشمند مرحوم سید حسن موسوی خراسان به رشته تحریر در آمده است. در این مقدمه بیش از ۴۰ صفحه به شرح حال شیخ مفید اختصاص داده شده که حقیقتاً در ۳۵ سال پیش بهترین شرح حال برای شیخ مفید در بین متاخرین به حساب می‌آید. ولی از آنجایی که مصادر این مقدمه، کتابهای مغلوطی بوده است (مثل معالم العلماء) اشتباهات آن کتب به این مقدمه تهذیب نیز راه پیدا کرده است که به بعضی از آنها اشاره می‌کنیم.

۱- در مقدمه تهذیب (ص ۲۲) آمده: «اصول الفقه أدرجه بتمامه تلمیذه الكراچکی فی كتابه كنز الفوائد» و حال آنکه تمام آن کتاب در كنز الفوائد نیامده است و اختصار آن است و خود مرحوم کراچکی به آن اشاره کرده است. بنگرید: در ابتدا می‌گوید: «مختصر التذکره بأصول الفقه استخرجه من كتاب شيخنا المفيد...» كنز الفوائد (۲/۱۵)، و در پایان می‌گوید: «و قد اثبت لك - ايدك الله - جمل ما سالت في إثباته، و أوردته مجرداً من حججه و دلالته، ليكون تذكرة لك بالمعتقد كما ذكرت، و لم أتعد فيه مضمون كتاب شيخنا المفيد رحمه الله حسبما طلبت». كنز الفوائد (۲/۳۰).

۲- آمده است: الاشراف في أهل البيت که «الاشراق في نعت أهل البيت» صحیح است.

۳- در ص ۲۴ آمده: «۴۵- جوابات الحاجب أبي الليث الأواني و يعرف بجوابات المسائل العكبرية، ۴۶- جوابات الاحدى والخمسين مسألة أيضاً سأل عنها الحاجب المذكور» و حال آنکه اینها دو کتاب نیستند، بلکه یک کتاب است و کتاب «جوابات الاحدى والخمسين» و «المسائل الحجابية» و «السائل العكبرية» نامهای یک کتاب است و نه دو کتاب.

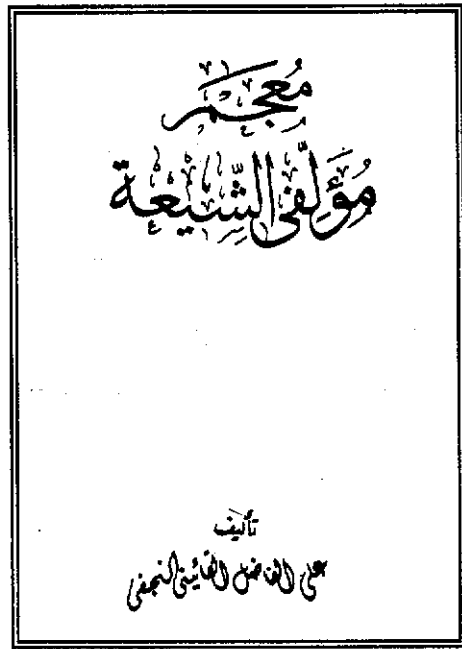
۴- آمده است: جوابات البرقعی فی فروع الفقه، که «جوابات الترقمی فی فروع الفقه» صحیح است.

لا تحسبن...»

۱۳- در بحار (۸۰ یا ۸۳/۱۵۴) آمده: «و قد اکثر الشيخ الأجل السعيد المفيد قدس الله روحه في كتابه المسمى بإفعل لا تفعل، من التشنيع على العامة في رواياتهم...» و حال آنکه شیخ مفید کتابی به نام «إفعل لا تفعل» ندارد و از آن جایی که اسم مؤمن طاق محمد بوده است و نام جدش نعمان بوده، نسآخ یا مصححین خیال کرده اند که مراد شیخ مفید است، و حال آنکه کتاب «إفعل لا تفعل» از «ابو جعفر محمد بن علی بن النعمان... الملقب بمؤمن الطاق» است. بنگرید به ذریعه (۲/۲۶۱). بنابراین عبارت بحار باید چنین باشد: «و قد اکثر الشيخ الأجل السعيد المؤمن [الطاق] قدس الله روحه في كتابه المسمى بإفعل لا تفعل».

۱۴- در اجازات بحار (۱۰۷ یا ۱۱۰/۱۹۷)، ضمن اجازه‌ای که شیخ حرّ عاملی (صاحب وسائل) به فاضل مشهدی داده، آمده است: «واجزت له ان يروى عني جميع مؤلفات الشيخ المفيد من الارشاد... والأركان والأيضاح... والرد على الجاحظ... والنقض على المعتزلة... مناسك الحاج، الجمل في الفرائض وكشف الالباس وكشف السرائر ولمح البرهان... الفرائض ومسائل الخلاف... ورسالة التقليد والانتصار و اعجاز القران و... اختلاف الأخبار والجوابات... والنقض على ابن الجنيد في الاجتهاد والرد على اصحاب الحلاج وغير ذلك من الكتب والرسائل والمسائل با لسند السابق عن الشيخ

۸- در ص ۲۶ آمده: «رسالته في الفقه الى ولده و لم يتمها ذكرها ابن شهر آشوب»، که «رسالة في الفقه إلى ولده لم يتمها» صحیحتر است و به همین صورت صحیحتر شیخ طوسی در فهرست (ص ۱۵۸) نقل کرده است. بنابراین غیر از ابن شهر آشوب شیخ طوسی هم آن را نقل کرده است.

۹- آمده است: «الرسالة الغربية»، که صحیح آن «الرسالة العزبة» است.

۱۰- در ص ۲۷ آمده: «العيون والمحاسن توجد نسخة منه في المكتبة الرضوية وغيرها». حال آنکه کتاب «العيون والمحاسن» شیخ مفید در دست نیست، و در مکتبه رضویه و دیگر کتابخانه‌ها «الفصول المختارة من العيون والمحاسن» سید مرتضی وجود دارد، نه عیون و محاسن شیخ مفید.

۱۰- در ص ۲۸ آمده: «المبين في الامامة، ذكره الشيخ باسم المنير». همان طور که گذشت، به خاطر اشتباه در معالم العلماء چاپ اقبال و نجف، در اینجا هم کتاب «المنير في الامامة» به اشتباه «المبين في الامامة» ثبت شده است. بحث مفصل آن در نقد کتاب معالم العلماء می آید.

۱۱- در ص ۲۸ آمده: «المجالس المحفوظة في فنون الكلام، والظاهر ان ما في كشف الحجب [ص ۴۸۶] اشتباه و هم، حيث اعتقد اتحاد المجالس مع العيون والمحاسن الذي انتخب منه السيد المرتضى الفصول المختارة». حال آنکه در كشف الحجب (ص ۴۸۶) معتقد به اتحاد کتاب المجالس با العیون والمحاسن نیست، بلکه عبارتش این است که فصول المختارة سید المرتضی منتخبی از کتاب مجالس و العیون والمحاسن است. بنگرید: «المجالس المحفوظة في فنون الكلام للشيخ المفيد ...» و هو مع کتاب العیون والمحاسن اصل لکتاب الفصول الذي انتخبه السيد المرتضى رحمه الله.

۱۲- در ص ۲۸ آمده: «المسألة الكافية في إبطال توبة الخاطئة و قد طبع». حال آنکه این نیز اشتباه است و این کتاب هنوز چاپ نشده است، و در این زمان جزء کتب مفقود شده شیخ مفید به حساب می آید؛ چه رسد به اینکه به چاپ رسیده باشد. عبارت «قد طبع»، افزوده چاپی است.

۱۳- آمده است: «المسائل العشرة» که «المسائل العشر» صحیح است.

۱۴- در ص ۳۰ آمده: «النقض على الجاحظ في فضيلة

۵- در ص ۲۵ آمده: «جوابات المسائل النيشابورية احوال إليها في بعض رسائله، و هي مسائل فقهية في النكاح والميراث وغيرهما». و حال آنکه ویژگیهایی که برای این کتاب ذکر کرده است برای کتاب العویص في الاحکام (في الفقه) است. و از آنجا که در ابتدای کتاب العویص آمده: «... ان اثبت لك ما كنت سمعته مني في مذاكرة اخينا الوارد من نيسابور بالمسائل المنسوبة إلى ...»، جمله «اخينا الوارد من نيسابور» باعث اشتباه بزرگانی مانند علامه تهرانی در ذریعة (۵/ ۲۴۰ و ۱۵/ ۳۶۲) و دیگران، از جمله در همین مقدمه تهذیب شده است، در صورتی که اینها دو کتابند و نه یک کتاب. کما اینکه در رجال نجاشی (ص ۴۰۰) به دو عنوان آمده است. و نیز در مسائل السروية (ص ۲۲۳)، عده رسائل مفید) آمده است: «و قد اجبت عن كثير من الاخبار المختلفة في مسائل ورد علي بعضها من نيسابور ...» و حال آنکه در کتاب عویص بحث اختلاف اخبار مطرح نشده است، بلکه فروع مشکل فقهی است.

۶- در ص ۲۵ آمده: «رد العدد الشرعية» که اشتباه معالم العلماء به اینجا راه پیدا کرده است. زیرا در معالم العلماء (چاپ اقبال، ص ۱۰۱) یک سطر از آن سقط شده است و نام دو کتاب در هم ادغام شده است و این جمله «رد العدد الشرعية» درست شده است که باید به این نحو باشد: «رد العدد، ...، التواريخ الشرعية»

۷- در ص ۲۶ آمده: «الرد على العقيقي في الشورى» که «الرد

احتمال الاتحاد في المسمى مع اختلاف الاسم، وهي: ...»
مقدمة المقنعة، ص ۱۵. ناگفته نماند که تنها اشکال سیزدهم به
جهت ساقط شدن «ة» از نام کتاب «المسائل العشرة»، نام کتاب
صحيح ضبط شده است: «المسائل العشر» که این نیز از روی
بصیرت نبوده است، بلکه سقط چاپی نام کتاب را صحيح کرده
است!

۷- معالم العلماء

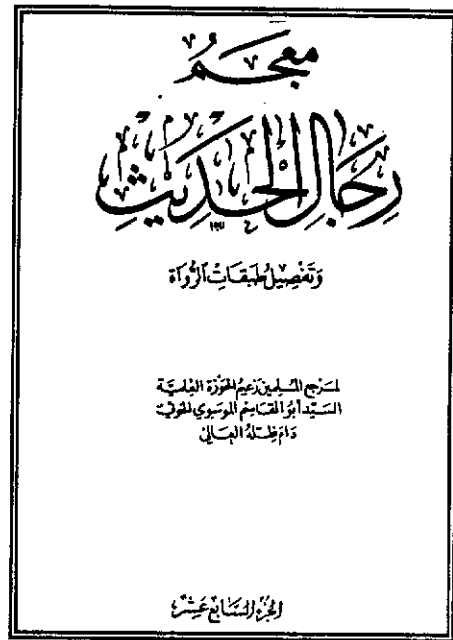
کتاب معالم العلماء از این شهر آشوب، دو چاپ دارد که
یکی معروف به چاپ اقبال است و دیگری به چاپ نجف. در
ابتدا به چاپ اقبال که پر غلط تر از چاپ نجف است
می پردازیم.

الف: معالم العلماء، چاپ اقبال:

۱- در معالم العلماء (ص ۱۰۱) آمده: «المبين في الامامة» و
حال آنکه صحيح آن «المنير في الإمامة» است. اولاً در فهرست
شيخ (ص ۱۵۸) به عنوان «المنير» آمده است، ثانياً در نسخه
خطی معالم العلماء که در قرن یازدهم از روی نسخه
ابن طاووس (۱) (م ۶۶۴) نوشته شده، نام صحيح کتاب «المنير
في الإمامة» ضبط شده است. و نیز نسخه ای که در کتابخانه
حضرت آیت الله مرعشی نجفی در مجموعه ۳۱۱۲/۵ موجود
است، صحيح ثبت شده است. این اشتباه به مقدمه های کتاب
تهذيب الاحكام (ص ۲۸) و المقنعة (ص ۱۸) و الامالي
(ص ۲۰) راه پیدا کرده است.

۲- در معالم العلماء (ص ۱۰۱) آمده: «ردّ العدد الشرعية».
ابتدا تصور می شود که نام کتاب جدیدی از شيخ مفید است،
ولی با کمی دقت متوجه می شویم که یک سطر از معالم العلماء
چاپ اقبال ساقط شده و دو کتاب مفید دزهم مخلوط شده و به
عنوان «ردّ العدد الشرعية» ثبت شده است. بنگرید: «ردّ العدد،
اقسام المولى، جواب أبي جعفر الخراساني، المسائل المثورة
نحو من مائة مسألة، التواريخ الشرعية» (معالم العلماء ص ۱۱۳
چاپ نجف)، که کلمه اول با کلمه آخر درهم ادغام شده و به
عنوان «ردّ العدد الشرعية» آمده است. این اشتباه به مقدمه های
کتاب تهذيب الاحكام (ص ۷) و مقدمه مقنعة (ص ۱۷) و
مقدمه امالي (ص ۱۷) راه پیدا کرده است.

۳- در ص ۱۰۲ آمده: «الاشراف في أهل البيت عليهم السلام»
که صحيح آن «الاشراق في نعتي...» است. این اشتباه به

المعتزلة» که یا باید «النقض على الجاحظ فضيلة المعتزلة»،
بدون «في» و یک کتاب به حساب آید، و یا اینکه باید به این
صورت باشد: «النقض على الجاحظ، [نقض] فضيلة المعتزلة»
که دو کتاب به حساب می آید. بنابراین کلمه «فی» زائد است.
رجوع شود به رجال نجاشی، ص ۴۰۲.

۵- الامالي (مقدمه)

کلیه اشتباهاتی که درباره مقدمه تهذيب الاحكام ذکر کردیم،
عیناً به مقدمه کتاب امالي شيخ مفید راه پیدا کرده است. زیرا نام
تالیفات شيخ مفید از مقدمه تهذيب الاحكام گرفته شده است.
بنگرید: «نقلنا ذکر تالیفه من مقدمه التهذيب ص ۲۲ إلى ۱۳۰
[که صفحه ۳۰ صحيح است] بقلم الحجة العلامة السيد حسن
الموسوي الخراساني». مقدمه امالي شيخ مفید، ص ۲۴.

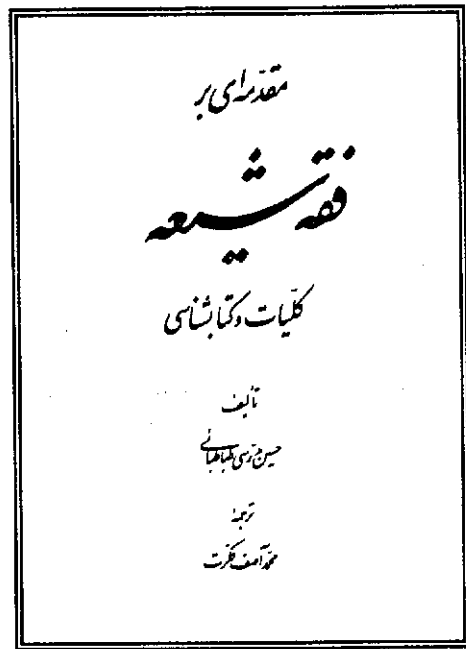
۶- المقنعة (مقدمه)

همچنین کلیه اشتباهاتی که درباره مقدمه تهذيب الاحكام
گذشت، به مقدمه کتاب المقنعة شيخ مفید نیز سرایت کرده
است. زیرا ذکر تالیفات مفید از مقدمه تهذيب گرفته شده است
بنگرید: «وقد نص الطوسي على أن للمفيد قريباً من مائتي
مصنّف كباراً و صغاراً و قد استدرک ذلك المرحوم العلامة
السيد حسن الخراساني في مقدمه التهذيب، فبلح بالعدد إلى قريب
المائتين، و بالضبط ۱۹۴ کتاباً و رسالة، و لكن بما في بعضها من

۸- فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی

- ۱- در فهرست کتابخانه (۹۷/۱) رساله بیست و دوم از مجموعه شماره ۷۸ به پیروی از یادداشت روی برگ اول مجموعه و نیز برگ اول رساله «اجوبة المسائل العکبرية» ذکر شده و حال آنکه «اجوبة المسائل السروية» است.
- ۲- در فهرست کتابخانه (۱۷/۲۰) رساله نهم از مجموعه شماره ۷۶۱۵ «اجوبة المسائل العشر» معرفی شده است و حال آنکه «اجوبة المسائل السروية» است. و نیز در فهرست راهنما (۳۵۴/۲) اجوبة المسائل العشر (که منظور همین نسخه بوده است) عنوانی مستقل و جدا از «المسائل السروية» دانسته شده است. همچنین در فهرست کتابخانه (۱۷/۲) آخرین پرسش و پاسخ «اجوبة المسائل السروية»، بدون هیچ دلیل و نشانه ای در نسخه، رساله ای جداگانه با عنوان «المخلدون في النار» پنداشته شده و به سید مرتضی - قدس سره - نسبت داده شده است.
- ۳- در فهرست کتابخانه (۱۰۳/۱۱) رساله سوم از مجموعه شماره ۴۰۸۷ رساله مستقلی از شیخ مفید پنداشته شده و فهرستنگار عنوان «انکاح امیر المؤمنین ابته من عمر» بر آن نهاده است. و حال آنکه بخشی از آن سؤال و جواب دهم از «اجوبة المسائل السروية» است، و فصل اضافی در آخر، بخشی از کتاب «استغاثة» (ص ۱۰۷ به بعد) تألیف ابوالقاسم کوفی است که ضمیمه آن شده است و در فهرست راهنما ج ۱/۱۱۱ و ج ۲/۳۵۴ این اشتباه نیز تکرار شده است.
- ۴- در فهرست کتابخانه (۲۸۲/۲) مجموعه به شماره ۶۸۷ را، مجموع آن را «الفصول المختارة» پنداشته و حال اینکه این مجموعه شامل «الفصول المختارة» و «میراث النبی (ص)» و بخشی از «الافصاح» است. در نتیجه آنچه را به عنوان انجام «الفصول المختارة» ذکر کرده، هیچ ربطی به آن کتاب ندارد. در مجموعه شماره ۶۸۷ علاوه بر سه کتاب فوق، مطالبی در ۱۵ برگ درباره احداث عثمان و خروج عائشة آمده که بدرستی شناخته نشد.
- ۵- در فهرست کتابخانه (۱۹۵/۱۱) کتاب دوم از مجموعه شماره ۴۱۸۶ «الافصاح» است. ولی فهرستنگار محترم، تمام آن مجموعه را «الفصول المختارة» پنداشته اند، و حداقل به نسخه چاپی «الفصول المختارة» هم مراجعه نکرده اند تا ببینند با آن مطابق است یا نه. در نتیجه بنیاد بعثت که اخیراً «افصاح» را

- مقدمه های کتاب تهذیب الاحکام (ص ۲۲) و المقنعة (ص ۱۵) و الامالی (ص ۱۳) راه پیدا کرده است.
- ۴- در ص ۱۰۱ آمده: «رسالته في الفقه إلى ولده و لم يتمها» که اگر به این نحو باشد صحیحتر است: «رسالة في الفقه إلى ولده لم يتمها». کما اینکه در نسخه خطی قدیمی از معالم العلماء و در فهرست شیخ طوسی (ص ۱۵۸) چنین آمده است.
- ۵- در ص ۱۰۱ آمده «رسالة المقنعة» که صحیح آن «الرسالة المقنعة» است. زیرا اینها صفت و موصوف هستند، نه مضاف و مضاف الیه. همچنین در رجال نجاشی (ص ۳۹۹)، چاپ مصحح آمده است: «الرسالة المقنعة»
- ب: معالم العلماء، چاپ نجف: اشتباهاتی که در چاپ اقبال ذکر شد، در چاپ نجف نیز وجود دارد، و تنها اشتباه بند دوم که یک سطر از چاپ اقبال ساقط شده بود در معالم العلماء چاپ نجف (ص ۱۴-۱۳) موجود است. و نیز «الاشراق» صحیح ثبت شده است: و تنها در معالم العلماء چاپ نجف (ص ۱۱۴) آمده: «الإعلام مما [بما] اجتمعت عليه الإمامية» است. و نیز در این چاپ معالم العلماء، ص ۱۱۳ در متن آمده: «النقض على ابن عباد في الامامة» و در پاورقی به تبع چاپ اقبال نوشته شده: «و في الاصل على بن علي عباد» صحیح آن: «في الاصل على علي بن عباد» است.

شیخ مفید در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی که توسط فاضل دانشمند جناب حجت الاسلام والمسلمین آقای رضا مختاری تألیف شده است .

این نقد فهرست نسخ خطی کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی، تماماً از کتاب یاد شده اخذ شده و نقد بیست جلد فهرست کتابخانه مرعشی در ارتباط با کتب شیخ مفید باید به حساب ایشان منظور شود.

۹- اعیان الشیعة

در اعیان الشیعه (۹/۴۲۳) آمده: «۱۵- النقض على أبي عبدالله البصري، ۱۶- کتاب في المتعة» و حال آنکه اینها نام یکی کتاب، به نام «النقض على أبي عبدالله البصري کتابه في المتعة» است.

نیز در کتاب اعیان الشیعة (۹/۴۲۴-۴۲۳) در ارتباط با کتب شیخ مفید اشتباهات چاپ و غیر چاپی بسیاری رخ داده است که در اینجا به طور اختصار ذکر می شود:

۱- الذخر فیها، که «الموجز فیها» صحیح است؛ یعنی الموجز فی المتعة.

۲- کشف الالباس، که «کشف الإلباس» صحیح است.

۳- ملح البرهان، که «لمح البرهان» صحیح است.

۴- جوابات علی بن نصر الفرجانی، که «جوابات علی بن نصر العبد جانی» (یا الفندجانی) است.

۵- جوابات العارفين في الغيبة، که «جوابات الفارقيين في الغيبة» است.

۶- جوابات الفيلسوف في الاشرار، که «جوابات الفيلسوف في الاتحاد» است.

۷- جوابات البرقعی في فروع الفقه، که «جوابات الترقی في فروع الفقه» است.

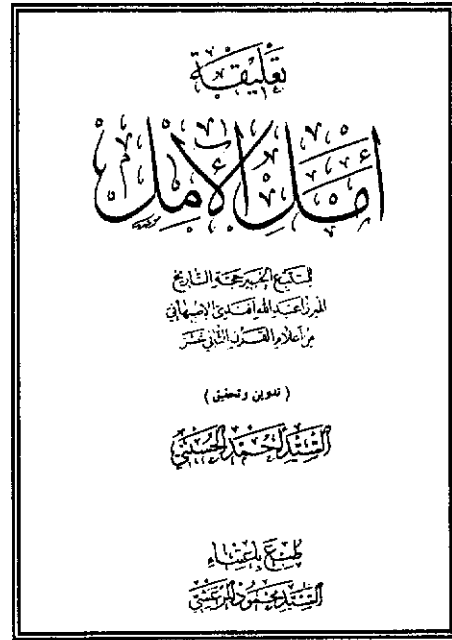
۸- جوابات بني عرفل، که «جوابات بني عرفل» است.

۹- نقض کتاب الامم في الامامة، که «نقض کتاب الاصل في» است.

۱۰- الکلام في الخبر المختلف بغير اثر، که «الکلام في الخبر المختلف بغير اثر» است.

۱۱- الرد على النسفي في الشوری، که «الرد على العتيقي في الشوری» است.

۱۲- جوابات ابي الحسن الحصفي، که «جوابات ابي الحسن

تصحیح کرده، از وجود این دو نسخه (شماره ۳/۶۸۷، و ۲/۴۱۸۶) بی خبر مانده و کتاب را بر اساس نسخه های نه چندان با ارزش تصحیح کرده است.

۶- در فهرست کتابخانه (۱/۲۶۸) رساله یازدهم از مجموعه شماره ۲۴۳ به اشتباه رساله «خبر ماریة القبطية» را «النص على علي عليه السلام» معرفی کرده است.

۷- در فهرست کتابخانه (۱/۲۸۵) رساله هفدهم از مجموعه شماره ۲۵۵ که کتاب «الفصول العشرة في الغيبة» است، ضمن مجموعه یاد نشده است، با اینکه در خود نسخه به این مطلب، با این عبارت تنبّه داده شده است: «هذه السطور المندرجة في هذه الصفحة آخر رسالة في باب الغيبة للشيخ الاجل المفيد ...»

۸- در فهرست کتابخانه (۱/۲۸۱) کتاب «الرد على من حدّ المهر» را با این عنوان «... ما تراضيا عليه الناس» ذکر کرده اند که اشتباه، و صحیح آن «... ما تراضى عليه الناس» است.

۹- در فهرست کتابخانه (۲/۱۱۹ و ص ۲۷۹؛ ج ۳/۲۹۸؛ ج ۷/۲۱۸؛ ج ۱۳/۱۶۱؛ ج ۱۵/۱۸۵؛ ج ۱۷/۲۰۶) کتاب «النکت الاعتقادية» از آثار شیخ مفید دانسته شده است، ولی شواهد و مؤیداتی نشان می دهد که رساله النکت الاعتقادية- که چندین نسخه آن در کتابخانه آیت الله مرعشی موجود است و توسط مرحوم شهرستانی هم به چاپ رسیده- تألیف شیخ مفید نیست (در این موضوع رجوع شود به خاتمه کتاب «فهرست آثار

۲۶- المنبر في الإمامة، که «المنبر في الإمامة» است.

۲۷- الانتصاف، که «الانتصار» است.

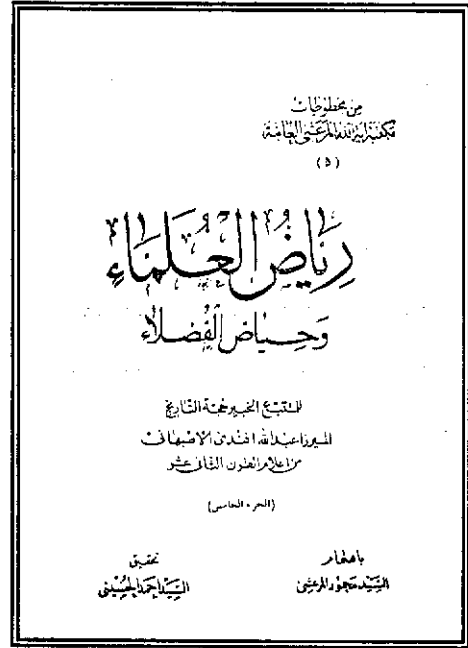
۲۸- المسائل المنشورة نحو من مائة مسألة، که «المسائل المنثورة نحو من مائة مسألة» است.

تقریباً نیمی از اشتباهات فوق از رجال نجاشی طبع قدیم به این کتاب سرایت کرده است، کما اینکه نام صحیح کتابهای یاد شده از رجال نجاشی (ص ۴۰۲-۳۹۹) گرفته شده است.

۱۰- کشف الحجب والأستار

کتاب کشف الحجب والأستار کنتوری، از نظر زمانی مقدم تر از کتابهای ذریعة و مرآت الکتب است، و تألیف این کتاب پیشگامی بود برای کتابهای بعدی، لذا اگر چند لغزش در آن دیده می شود، امر طبیعی و عادی است.

۱- در کشف الحجب (ص ۵۱۹) آمده: «المسألة الموضحة في اسباب إنکاح امیر المؤمنین ابنته، للشیخ المفید ... اجاب فيها عن انکاح امیر المؤمنین علیه السلام ابنته ام کلثوم من عمر، أولها المسائل السریة [السروية] الواردة من الشریف السید الفاضل بساریة ... أولها مسألة: ما قوله ادم الله علاؤه في تزویج النبی ابنتیه زینب و رقیة من عثمان بن عفان» همان طور که ملاحظه می شود، کتاب «المسألة الموضحة في اسباب انکاح امیر المؤمنین ابنته من عمر» با کتاب «المسائل السروية» یکی پنداشته شده است. از آن جایبی که مسأله دهم از کتاب مسائل السروية درباره «انکاح امیر المؤمنین ابنته من عمر و بحث تزویج النبی ابنتیه من عثمان» است، تصور شده که این کتاب «المسألة الموضحة في اسباب ...» همان کتاب المسائل السروية است. صاحب مرآة الکتب متوجه این اشتباه شده و فرموده است: «المسألة الموضحة عن اسباب نکاح امیر المؤمنین علیه السلام ... و زاد المولوی [یعنی صاحب کشف الحجب] ... أولها المسائل السروية الواردة عن الشریف ... أقول [یعنی صاحب مرآة الکتب] ما ذكره من موضوع الرسالة غیر ما نقله من اول المسألة، إلا أن تكون المسألة شاملة لكلتا المسائلین، فكان الاحسن حينئذ الجمع بينهما، و لا يخفى ان هاتین المسائلین داخلتان في المسائل السروية، كما تقدم ذكرها و لعل السائل سألها مرتین، و يظهر من ذکر العلامة المجلسی [بحار الأنوار ۱/۷] مسألة تزویج امیر المؤمنین علیه السلام من عمر قبلاً لما ذكره من المسائل السروية يفيد كونها مسألة اخرى

الحصینی» است.

۱۳- جوابات المسترقین في فروع الدین، که «جوابات الشرفیین في فروع الدین» است.

۱۴- الرد علی العینی في الحکایة و المحکي، که «الرد علی القتیبي في الحکایة و المحکي» است.

۱۵- المسألة الحنبلیة، که «المسألة الحنبلیة» است.

۱۶- الرد علی الشعبي، که «الرد الشعبي» است.

۱۷- جوابات اهل الموصلي ... ، که «جوابات اهل الموصل ...» است.

۱۸- جوابات ابن واقدی، که «جوابات ابن واقد السني» است.

۱۹- الرد علی أبي الرشد في الإمامة، که «الرد علی ابن رشید في الإمامة» است.

۲۰- العهد في الإمامة، که «العهد في الإمامة» است.

۲۱- المسائل الغریة، که «المسائل الغریة» است.

۲۲- المسائل الواردة ... علی ... عبدالله الفارسی، که «المسائل الواردة ... علی ... عبدالرحمن الفارسی» است.

۲۳- عمدة مختصرة علی المعتزلة، که «عمد مختصرة علی المعتزلة» است.

۲۴- کتاب العمة في الإمامة، که «کتاب العمد في الإمامة» است.

۲۵- الرسالة العربية، که «الرسالة العربية» است.

الحنبلية» صحيح است . رجوع شود به رجال نجاشي ، ص ۴۰۱ و الذريعة ۲۰/۳۸۵ .

۶- در ص ۱۶۴ آمده : «جوابات الربيعي في فروع الفقه» که «جوابات الترقفي في فروع الفقه» صحيح است .

۷- در ص ۳۲۳ آمده : «شرح اعلام القياس» و حال اینکه شيخ مفيد چنین کتابی ندارد ، و ثانياً معنا ندارد ، و شايد مرادشان «شرح كتاب الإعلام» باشد که در رجال نجاشي (ص ۴۰۲) آمده است .

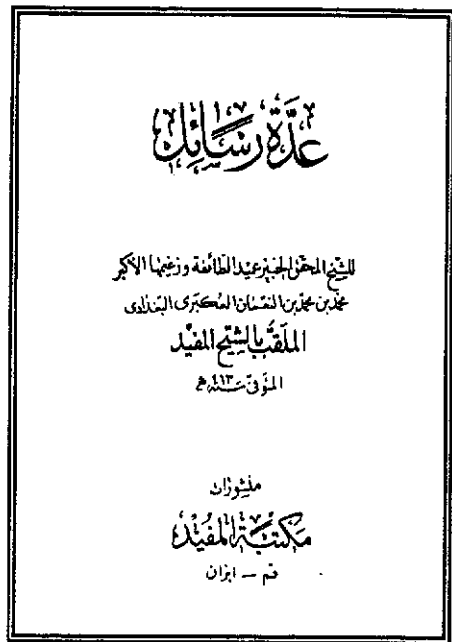
۱۱- أوائل المقالات (مقدمه)

در مقدمه با ارزش و پر بار کتاب أوائل المقالات شيخ مفيد که توسط مرحوم شيخ الاسلام زنجانی نوشته شده ، چندین سهو القلم رخ داده که به آنها اشاره می شود .

۱- در مقدمه أوائل المقالات (ص ۳۳-۳۲) آمده : «... ولكن نذكر منها اسامي جملة من مصنفاته مما لم يذكره النجاشي والشيخ و من تبعهما في كتبهم و هي : ... ۴- المسائل العكبرية التي سألها عنه الحاجب أبو الليث بن سراج و هي إحدى و خمسون مسألة كلامية تستفاد ...» .

حال آنکه مرحوم افندی در کتاب رياض العماء (۱/۱۲۰) از کتاب «دفع المناوأة عن التفضيل و المساواة» سيد حسين مجتهد کرکي سبط محقق کرکي مطلبی نقل می کند که ما بين شيخ مفيد و حاجب بن الليث مراسله و جواب و سؤال رد و بدل می شده است . بنگرید : «الحاجب بن الليث بن السراج ، فاضل عالم متکلم فقيه جليل ، معاصر للسيد المرتضى ، كان له و للسيد المرتضى مراسلة إلى الشيخ المفيد في بعض المسائل على ما يظهر من كتاب دفع المناوأة عن التفضيل و المساواة للأمر السيد حسين المجتهد العاملي ، و لعله مذكور باسمه في كتب الرجال ، فلاحظ» . بنابراین به اجوبة مسائل حاجبية (العكبرية) در كتب قدما نیز اشاره شده است . رجوع شود به پاورقی أوائل المقالات ، ص ۳۳ و از همه مهمتر ، خود نجاشي از مسائل حاجبيه به عنوان «كتاب جوابات أبي الليث الأواني» یاد کرده است . (رجال نجاشي ص ۴۰۰)

۲- در مقدمه أوائل المقالات (ص ۳۴) آمده : «كتاب الافصاح في الامامة ، سقط اسم هذا الكتاب عن نسخة فهرست النجاشي المطبوعة مع ان الشيخ ذكره في الفهرست و كذا ...» . آری در رجال نجاشي طبع قدیم اسم این کتاب ساقط شده است

غير ما في ضمن المسائل السروية . و يحتمل كون الرسالة التي ذكرها المولوي هي المسألة الموضحة في تزويج عثمان للشيخ المفيد ايضاً و وقع سهو للمولوي ، والله اعلم» . مرآت الكتب ۴/۶۴ در اين موضوع رجوع شود به رجال نجاشي (ص ۴۰۰ و ۴۰۱) عده رسائل مفيد (ص ۲۲۶) ، الذريعة (۵/۲۲۲ و ۲۰/۳۹۶) .

۲- در كشف الحجب (ص ۵۰۲) آمده : «المزار للشيخ المفيد ... ذكر فيه زيارات النبي صلى الله عليه وآله و الأئمة : عليهم السلام اوله : يا من جعل الحضور في مشاهد اصفياته ذريعة الى الفوز بدرجات احبائه» اين اوصافي که برای مزار شيخ مفيد ذکر شده ، اشتباه است ، و برای کتاب مزار شهيد اول است و به اشتباه به شيخ مفيد نسبت داده شده . و به جهت اشتباه اين کتاب ، در ديگر كتب فهرست نسخ خطي و بالخصوص در كتاب الذريعة ، اين اشتباه راه پیدا کرده است که منشأ تمام کتابها ، همین کتاب كشف الحجب بوده است .

۳- در كشف الحجب (ص ۵۰۸) آمد : «المسائل الروية للشيخ المفيد» که به احتمال قوی مراد باید «المسائل السروية» باشد . زیرا اولاً «المسائل الروية» معنا ندارد و ثانياً کسی چنین کتابی را به مفيد نسبت نداده است .

۴- در ص ۵۰۹ آمده : «المسائل العشرة» که «المسائل العشر» صحيح است .

۵- در ص ۵۱۶ آمده : «المسألة الحنبلية» که «المسألة

۱۲- مرآت الكتب

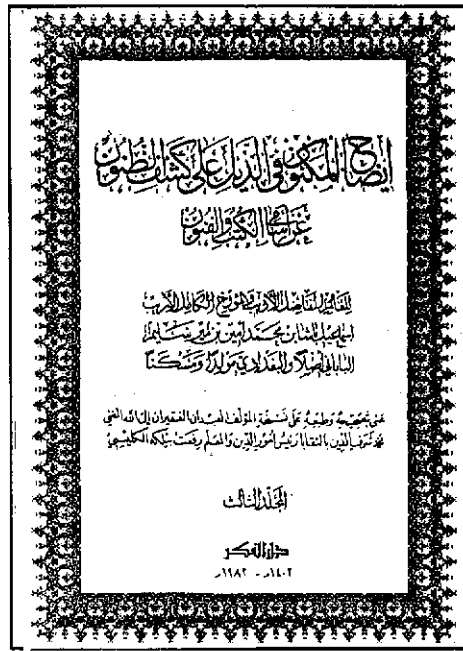
۱- در مرآة الكتب (۵۷/۴) آمده: «المسائل العکبرية للشيخ المفيد و هي داخلة في فهرست البحار [بحار الانوار ۷/۱] و هي غير المسائل الاحدى والخمسين للمفيد ايضاً كما يظهر من ذكره [العلامة المجلسي] لهما في جملة مؤلفاته إلا ان عندى نسختان من الاحدى والخمسين و أول كليهما هكذا: المسائل الواردة من الحاجب ابى الليث ابن سراج رضى الله عنه يعرف بالمسائل العکبرية املاء الشيخ المفيد الخ و اول الرسالة الحمد لله ... و اول المسائل ما قوله ادام الله ... الخ و يمكن ان يكون السائل لكلا السؤالين رجلاً واحداً و تسمى كل منهما بالعکبرية إلا انه اشتهر احديهما با لا حدى و الخمسين و الأخرى بالعکبرية».

همان طور که ملاحظه می شود، اشتباه بحار الانوار به این کتاب نیز راه پیدا کرده است، و لكن صاحب مرآة الكتب متوجه مساله بوده که اينها دو کتاب نيستند، و لكن در آخر كلامشان (و يمكن ان يكون السائل ...) خواسته است كلام مجلسي را توجيه بکند که شايد اينها دو کتاب باشند. ولى مسلم است که «المسائل العکبرية» با «المسائل الاحدى والخمسين» دو نام برای یک کتاب هستند، نه اینکه دو کتاب مستقل باشند.

۲- در مرآة الكتب (۵۴/۴) همين مسأله به عنوان: «المسائل الاحدى والخمسين للشيخ المفيد ... إلا ان عندى نسختان من هذه المسائل قد كتب اولهما قبل ... المسائل الواردة من الحاجب ابى الليث بن سراج رضى الله عنه يعرف بالمسائل العکبرية املاء الشيخ المفيد الخ، و لعله تصرف من بعض النساخ والله اعلم» که بايد گفت عبارت ناسخ، صحيح است و تصرفي نشده و المسائل العکبرية همان المسائل الاحدى و الخمسين است.

۲- مرآة الكتب (۵۸/۴) آمده: «المسائل المنشورة نحو مائة مسألة للمفيد» که صحيح «المسائل المنشورة نحو مائة مسألة» است.

۳- در مرآة الكتب (۶۱/۴) آمده: «المسألة الجبلية بالجيم و البناء الموحدة للشيخ المفيد ... و في بعض النسخ الحنبلية بدل الجبلية و لعله تصحيف». بايد گفت هر دو تصحيف، و صحيح آن «المسألة الجُبلية» است. رجوع شود به رجال نجاشي، ص ۴۰۱.

ولى در رجال نجاشي که چاپ مصحح شده، نام این کتاب آمده است، (رجال نجاشي، ص ۳۹۹).

۳- در مقدمه اوائل (ص ۳۴) آمده: «کتاب الوعد والوعيد ذکر في آخر المسائل السروية اسمه فقال ما لفظه: و قد امليت في هذا المعنى كتاباً سميته الوعد والوعيد و تصريحه باسمه يشعر بانه غير كتابه الموضح التى ذكره النجاشي و غير مختصر له في الرد على المعتزلة في هذا الباب». از آنجا که در نسخه المسائل السروية که در عده رسائل مفيد چاپ شده، نام این کتاب اشتباه ثبت شده، اينجا نیز اشتباه رخ داده است زیرا در اکثر نسخه های المسائل السروية نام این کتاب چنین آمده: «الموضح في الوعد والوعيد». بنا بر این نام این کتاب، با نامی که در رجال نجاشي (ص ۳۹۹) آمده یکی است. آری، کتاب الموضح في الوعد والوعيد غير از کتاب «عم مختصرة على المعتزلة في الوعد» است. (رجال نجاشي، ص ۴۰۲ و ۳۹۹).

۴- در اوائل (ص ۳۴) آمده: «کتاب الباهر في المعجزات اشار إلى اسمه في بعض رسائله والموجود في فهرست النجاشي کتاب الزاهر في المعجزات؛ و لعله غيره» که بايد گفت اينها یک کتابند به دو نام، نه اینکه دو کتاب باشند.

۵- در اوائل (ص ۳۳-۳۲) آمده: «نذكر منها اسامى جملة من مصنفاته مما لم يذكره النجاشي والشيخ و من تبعهما في كتبهم ... ۳- المسائل السروية ...» حال آنکه ابن شهر آشوب در معالم العلماء (ص ۱۱۳) از این کتاب یاد کرده است.

است.

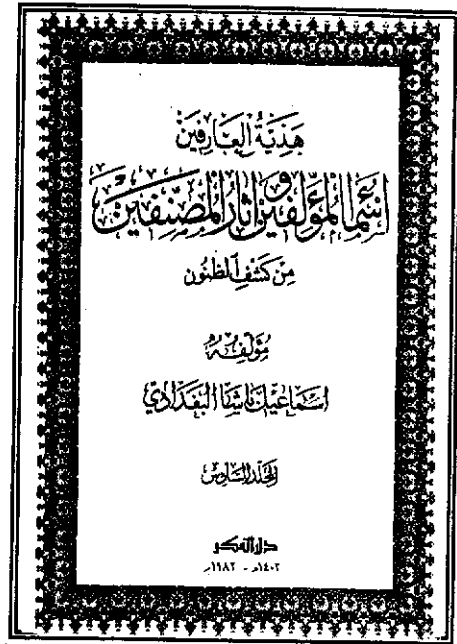
در رجال نجاشی چاپ قدیم چندین کتاب از کتب شیخ مفید سقط شده است، و موارد بسیاری غلط و اشتباه در ضبط اسامی کتب شیخ مفید دارا است که در نقد اعیان الشیعه و معجم رجال الحديث و ... به بعضی از آنان اشاره شده است که به جهت تکرار از ذکر موارد خودداری می شود.

۱۴- معجم مؤلفی الشیعه

در مقدمه کتاب معجم مؤلفی الشیعه (ص ۴) آمده: «والحقیقة التي ننبه عليها هي اننا لم نذكر كل ما ذكره المرحوم الطهراني بل ذكرنا ما وجدته وراه، او ذكر مصدره من الفهارس والمكتبات، فنحن نذكر مؤلفات الشیعه الموجودة اليوم خطية كانت او مطبوعة.» همان طور که ملاحظه می شود، بنای مؤلف بر این بوده است که کتابهای موجود اعم از خطی چاپی را در معجم مؤلفی الشیعه ذکر کند. حال آنکه بسیاری از کتابهایی که برای اشخاص ذکر کرده اند، موجود نیست و جزء کتب مفقوده محسوب می شود، و این قاعده نسبت به کتابهای شیخ مفید نیز صادق است. البته ممکن است بعضی از اشتباهاتی که بعداً به آن اشاره می کنیم، منشأ آن ذریعه باشد، ولی مؤلف نمی بایست ذکر می کردند. زیرا ادعای ایشان این است که: «فنحن نذكر مؤلفات الشیعه الموجودة اليوم خطية كانت او مطبوعة.»

برخی از کتابهایی که از شیخ مفید نام برده شده و از آنان نسخه ای در دست نیست، عبارتند از:

- ۱- الانتصار.
- ۲- الايضاح.
- ۳- جوابات المسائل النيشابورية.
- ۴- المسألة الكافية في إبطال توبة الخاطية.
- ۵- العيون والمحاسن.
- ۶- ملح البرهان في عدم نقصان شهر رمضان، که صحیح آن «لمح البرهان ...» است و نسخه ای هنوز از آن رؤیت نشده است.
- ۷- کتاب المتعة.
- ۸- مسألة في خلق الأرواح.
- ۹- مسألة محمد بن الخضر الفارسی.
- ۱۰- المسألة المقنعة في امامة أمير المؤمنين عليه السلام.

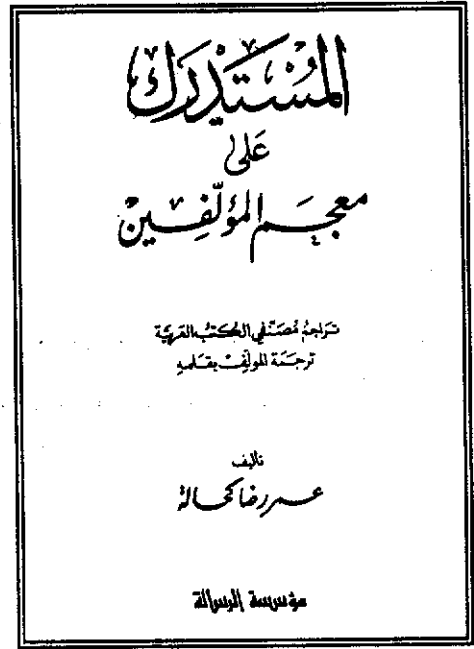
۱۳- رجال نجاشی

رجال نجاشی طبع قدیم در مقایسه با رجال نجاشی که توسط حضرت آیت الله شبیری زنجانی با کوشش بی نظیری تصحیح شده است، قابل قیاس نیست. چرا که طبع قدیم، تعدادی از کتب شیخ مفید را ندارد و یا به اشتباه ضبط شده است و جناب مصحح محترم با بصیرت و خیروتی که در این فن دارند، تمام آنها را اصلاح کرده اند، و تصحیح این کتاب تنها تصحیح کتاب رجالی و فهرست شیعه است که اعلام و کتب آن صحیح ضبط و ثبت شده است. با وجود این چند اشتباه چاپی در این کتاب رخ داده که متذکر می شویم:

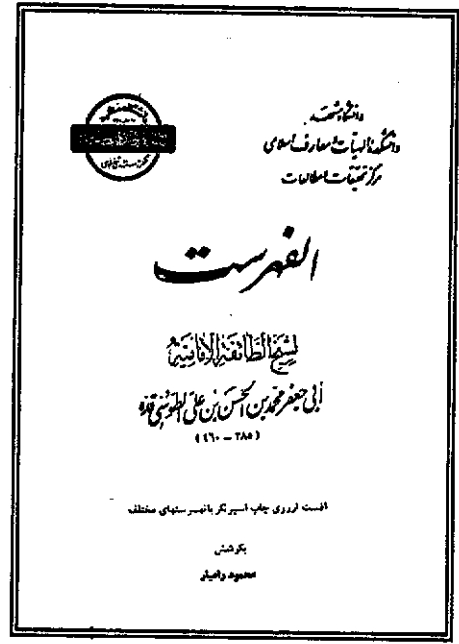
- ۱- المسائل العشرة، که «المسائل العشر» است.
- ۲- المسألة الكافية في إبطال ...، که «المسألة الكافية في إبطال ...» است.
- ۳- مقياس الأنوار في الرد على أهل أخبار، که باید «... على أهل الأخبار» باشد الأخبار با الف و لام.
- ۳- الكامل في الدين، که «الكامل في [علوم] الدين» است.
- ۴- کتاب جوابات أبي الليث الأوانبي الكلام على الجبائي في المعدوم، که ویرگول از میان دو کتاب سقط شده است.
- ۵- فضيلة المعتزلة، که «[نقض] فضيلة المعتزلة» است، و یا اینکه اسم دو کتاب برای یک کتاب منظور شود؛ به این صورت: «النقض على الجاحظ فضيلة المعتزلة» که در این صورت، ویرگول میان نام: «النقض على المعتزلة»، فضيلة المعتزلة» زائد

- ۹- الاسالة التويند جانية، ذریعه ۹۳/۲ .
 ۱۰- الاشراف، ذریعه ۱۰۲/۲ .
 ۱۱- اصول الفقه، ذریعه ۲۰۹/۲ .
 ۱۲- اطراف الدلائل في اوائل المسائل، ذریعه ۲۱۶/۲ .
 ۱۳- الاعتقادات، ذریعه ۲۲۶/۲ .
 ۱۴- إعجاز القرآن والكلام في وجوهه، ذریعه ۲۳۲/۲ .
 ۱۵- الإعلام فيما اتفقت الاماميه عليه من الاحكام، ذریعه ۲۳۷/۲ .
 ۱۶- الافتخار، ذریعه ۲۵۶/۲ .
 ۱۷- الانصاح، ذریعه ۲۵۸/۲ .
 ۱۸- الاقتصار، ذریعه ۲۷۰/۲ .
 ۱۹- اقسام المولى، ذریعه ۲۷۲/۲ .
 ۲۰- اقصى الصحابة، ذریعه ۲۷۳/۲ .
 ۲۱- الاقناع، ذریعه ۲۷۵/۲ .
 ۲۲- الامالي، ذریعه ۳۱۵/۲ .
 ۲۳- إمامة أمير المؤمنين عليه السلام من القرآن، ذریعه ۳۴۱/۲ .
 ۲۴- الانتصار، ذریعه ۳۶۰/۲ .
 ۲۵- الانسان والكلام فيه، ذریعه ۳۸۹/۲ .
 ۲۶- اوائل المقالات، ذریعه ۴۷۲/۲ .
 ۲۷- الايضاح، ذریعه ۴۹۰/۲ .
 ۲۸- إيمان أبي طالب، ذریعه ۵۱۳/۲ .
 ۲۹- الباهر من المعجزات، ذریعه ۱۵/۳ .
 ۳۰- البيان في أنواع علوم القرآن، ذریعه ۱۷۲/۳ .
 ۳۱- البيان عن غلط قطرب في القرآن، ذریعه ۱۷۲/۳ .
 ۳۲- بيان وجوه الاحكام، ذریعه ۱۸۴/۳ .
 ۳۳- التذكرة باصول الفقه، ذریعه ۲۵/۴ .
 ۳۴- التشنعات على أبي حنيفة، ذریعه ۱۹۱/۴ .
 ۳۵- تصحيح اعتقاد الامامية، ذریعه ۱۹۳/۴ .
 ۳۶- تفسير الشيخ المفيد، ذریعه ۳۱۵/۴ .
 ۳۷- تفضيل الائمة عليهم السلام على الملائكة، ذریعه ۳۵۸/۴ .
 ۳۸- تفضيل أمير المؤمنين عليه السلام على سائر الاصحاب، ذریعه ۳۵۸/۴ .
 ۳۹- تقريب الاحكام، ذریعه ۳۶۵/۴ ، تقريب اشتباه است، بلکه تقرير الاحكام است .

- ۱۱- مسالة في الاجماع .
 در معجم مؤلفي الشيعة (ص ۳۹۹)، «الفصوص المختارة»
 آمده که صحيح آن «الفصول المختارة» است .
 در ذيل عنوان «معجم مؤلفي الشيعة» می بایست تمام کتبی را
 که در ذریعه برای مؤلفی آورده است در ذیل نام فرد آورده
 می شد، اعم از اینکه موجود باشد یا نباشد، اما چنین چیزی از
 کتاب معجم مؤلفي الشيعة فوت شده که بزرگترین نقص کتاب
 بالنسبة با عنوان آن است . ما در اینجا مناسب می دانیم که تمام
 اسامی کتب شیخ مفید را- و لو اینکه کتابی دو یا چند نام داشته
 باشد- که در کتاب بی نظیر الذریعه آمده، ذکر کنیم .
 ناگفته نماند که بعضی از آنها جای بحث و گفتگو دارد که به
 جای خودش محول می شود .
 ۱- إبطال القياس، ذریعه ۷۰/۱ .
 ۲- إجازة الشيخ ... المفيد للشيخ أبي الحسن علي بن محمد
 الدقاق، ذریعه ۲۴۶/۱ .
 ۳- احكام اهل الجمل، ذریعه ۲۹۵/۱ .
 ۴- احكام النساء، ذریعه ۳۰۲/۱ .
 ۵- الاختصاص، ذریعه ۳۵۸/۱ .
 ۶- الارشاد في معرفة حجج الله على العباد، ذریعه ۵۰۹/۱ .
 ۷- الأركان في دعائم الدين، ذریعه ۵۲۵/۱ .
 ۸- الاستبصار فيما جمعه الشافعي من الاخبار، ذریعه ۱۶/۲ .

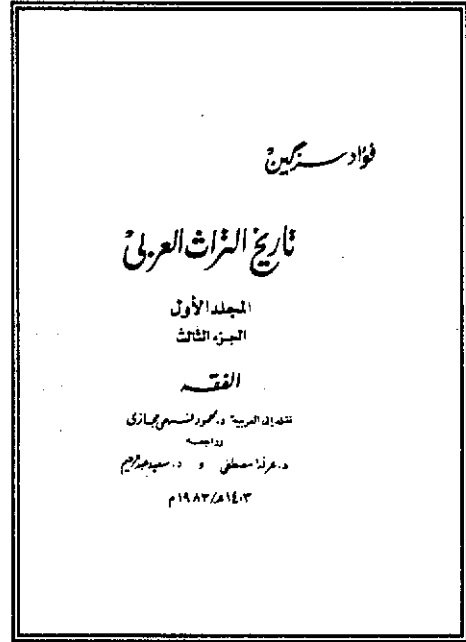

- ۵۹- جوابات أبي جعفر القمي، ذريعه ۱۹۷/۵ .
- ۶۰- جوابات أبي جعفر محمد بن الحسين الليثي، ذريعه ۱۹۷/۵ .
- ۶۱- جوابات أبي الحسن الحضيني، ذريعه ۱۹۷/۵ .
- ۶۲- جوابات أبي الحسن سبط المعافى ابن ذكريا في مساله اعجاز القرآن، ذريعه ۱۹۷/۵ .
- ۶۳- جوابات أبي الحسن النيسابوري، ذريعه ۱۹۷/۵ .
- ۶۴- جوابات الأمير أبي عبدالله، ذريعه ۱۹۸/۵ .
- ۶۵- جوابات أبي الفتح محمد بن علي بن عثمان الكراچكي، ذريعه ۱۹۸/۵ .
- ۶۶- جوابات أبي الليث الاواني، ذريعه ۱۹۸/۵ .
- ۶۷- جوابات البرقي في فروع الفقه، ذريعه ۲۰۱/۵ ، كه صحيح آن «جوابات الترقفي ...» است .
- ۶۸- جوابات بني عرقل، ذريعه ۲۰۲/۵ .
- ۶۹- جوابات الشريين في فروع الدين، ذريعه ۲۰۷/۵ .
- ۷۰- جوابات علي بن نصر العبد جاني، ذريعه ۲۰۹/۵ .
- ۷۱- جوابات الفيلسوف في الاتحاد، ذريعه ۲۱۰/۵ .
- ۷۲- جوابات مقاتل بن عبدالرحمن عما استخراج من كتب الجاحظ، ذريعه ۲۱۲/۵ .
- ۷۳- جوابات النصر بن بشير في الصيام، ذريعه ۲۱۳/۵ ؛ «النصر» صحيح است .
- ۷۴- جوابات المسائل الجرجانية، ذريعه ۲۱۷/۵ .
- ۷۵- جوابات المسائل الحاجبية، ذريعه ۲۱۹/۵ .
- ۷۶- جوابات المسائل الخوارزمية، ذريعه ۲۲۰/۵ .
- ۷۷- جوابات المسائل الدينورية المازرانية، ذريعه ۲۲۰/۵ .
- ۷۸- جوابات المسائل السروية، ذريعه ۲۲۲/۵ .
- ۷۹- جوابات المسائل الشيرازية، ذريعه ۲۲۵/۵ .
- ۸۰- جوابات المسائل الصاغانية، ذريعه ۲۲۵/۵ .
- ۸۱- جوابات المسائل الطبريه، ذريعه ۲۲۶/۵ .
- ۸۲- جوابات المسائل العكبيرة، ذريعه ۲۲۸/۵ .
- ۸۳- جوابات المسائل اللطيف من الكلام، ذريعه ۲۳۲/۵ .
- ۸۴- جوابات المسائل المازندرانيات، ذريعه ۲۳۲/۵ .
- ۸۵- جوابات المسائل النوبندجانية، ذريعه ۲۴۰/۵ .
- ۸۶- جوابات المسائل النيسابورية، ذريعه ۲۴۰/۵ .
- ۸۷- حجة الاجماع، ذريعه ۲۶۴/۶ .
- ۸۸- حدائق الرياض وزهرة المنقضية، ذريعه ۲۸۶/۶ .

- ۴۰- التمهيد، ذريعه ۴۳۳/۴ .
- ۴۱- التواريخ الشرعية، ذريعه ۴۷۵/۴ .
- ۴۲- كتاب الجمل، ذريعه ۱۴۱/۵ .
- ۴۳- الجمل، ذريعه ۱۴۲/۵ .
- ۴۴- جمل الفرائض، ذريعه ۱۴۵/۵ .
- ۴۵- الجندي، رسالة إلى أهل مصر، ذريعه ۱۷۰/۵ .
- ۴۶- جواب ابن واقد السني، ذريعه ۱۷۲/۵ .
- ۴۷- جواب أبي الفتح محمد بن علي بن عثمان، ذريعه ۱۷۳/۵ .
- ۴۸- جواب أبي محمد الحسن بن الحسين النوبندجاني، ذريعه ۱۷۳/۵ .
- ۴۹- جواب أبي الفراج ابن اسحاق، ذريعه ۱۷۳/۵ .
- ۵۰- جواب أهل الحجاز في نفى سهو النبي، ذريعه ۱۷۵/۵ .
- ۵۱- جواب أهل الرقة في الاهلة والعدد، ذريعه ۱۷۶/۵ .
- ۵۲- جواب الباقلاني، ذريعه ۱۷۷/۵ .
- ۵۳- جواب الكرمانني في فضل نبينا محمد صلى الله عليه و آله على سائر الانبياء عليهم السلام، ذريعه ۱۸۶/۵ .
- ۵۴- جواب المافروخي في المسائل، ذريعه ۱۸۶/۵ .
- ۵۵- جواب مسائل اختلاف الاخبار، ذريعه ۱۸۷/۵ .
- ۵۶- كتاب جوابات في خروج المهدي، ذريعه ۱۹۵/۵ .
- ۵۷- جوابات ابن الحماني، ذريعه ۱۹۶/۵ .
- ۵۸- جوابات ابن نباته، ذريعه ۱۹۶/۵ .

- ناصر الدولة في مجلس جرى في الامامة، ذريعه ١٠٧/١١.
- ١٠٧-رسالة إلى أهل التقليد، ذريعه ١٠٨/١١.
- ١٠٨-رسالة في التشنيع على اقوال ابي حنيفة ١٤٨/١١.
- ١٠٩-الرسالة السهوية، ذريعه ٢٠٠/١١.
- ١١٠-الرسالة العددية في الرد على اصحاب العدد، ذريعه ٢٠٩/١١.
- ١١١-الرسالة العلوية، ذريعه ٢١١/١١.
- ١١٢-الرسالة الكافية في إبطال توبة الخاطئة، ذريعه ٢٢٣/١١.
- ١١٣-الرسالة الكافية في الفقه، ذريعه ٢٢٣/١١.
- ١١٤-الزهرا في المعجزات، ذريعه ١٣/١٢.
- ١١٥-الزيادة في المقالات، ذريعه ٧٧/١٢.
- ١١٦-السرائر، ذريعه ١٥٥/١٢.
- ١١٧-السهوية، ذريعه ٢٦٧/١٢.
- ١١٨-شرح اعتقادات الصدوق، ذريعه ١٠٢/١٣.
- ١١٩-شرح كتاب الاعلام، ذريعه ١٠٣/١٣.
- ١٢٠-شرح حديث اصحابي كالنجوم، ذريعه ١٨٨/١٣.
- ١٢١-شرح حديث أنت مني بمنزلة هارون، ذريعه ١٨٩/١٣.
- ١٢٢-شرح حديث إني مخلف فيكم الثقلين، ذريعه ١٩٠/١٣.
- ١٢٣-الشيرازية، ذريعه ٢٦٨/١٤.
- ١٢٤-الصاغانيات، ذريعه ٤/١٥.
- ١٢٥-كتاب العدد، ذريعه ٢٣١/١٥.
- ١٢٦-كتاب عدد الصوم والصلاة، ذريعه ٢٣٢/١٥.
- ١٢٧-رسالة العددية، ذريعه ٢٣٣/١٥.
- ١٢٨-العزية، ذريعه ٢٦٣/١٥.
- ١٢٩-عقود الدين، ذريعه ٣٠٣/١٥.
- ١٣٠-العمد في الامامة، ذريعه ٣٣٣/١٥.
- ١٣١-مسائل العويص، ذريعه ٣٦٢/١٥.
- ١٣٢-العيون والمحاسن، ذريعه ٣٨٦/١٥.
- ١٣٣-كتاب الغيبة، ذريعه ٨٠/١٦.
- ١٣٤-كتاب القرائض، ذريعه ١٤٧/١٦.
- ١٣٥-فصل الخطاب، ذريعه ٢٣٠/١٦.
- ١٣٦-الفصول العشرة في الغيبة، ذريعه ٢٤١/١٦.
- ١٣٧-الفصول المختارة، ذريعه ٢٤٤/١٦.

- ٨٩-الحكايات، ذريعه ٥١/٧.
- ٩٠-دلائل القران، ذريعه ٢٥٢/٨.
- ٩١-الذبيحة، ذريعه ٤/١٠.
- ٩٢-الرد على ابن عون في المخلوق، ذريعه ١٧٨/١٠.
- ٩٣-الرد على ابي عبدالله البصرى في تفضيل الملائكة على الانبياء، ذريعه ١٨٠/١٠.
- ٩٤-الرد على ابي علي الجبائي في التفسير، ذريعه ١٨١/١٠.
- ٩٥-الرد على اصحاب الحلاج، ذريعه ١٨٥/١٠.
- ٩٦-الرد على الجاحظ العثمانية، ذريعه ١٩٢/١٠.
- ٩٧-الرد على الخالدي في الامامة، ذريعه ١٩٤/١٠.
- ٩٨-الرد على الشعبي، ذريعه ٢٠٢/١٠، كه «الرد على الشعبي» صحيح است.
- ٩٩-الرد على الصدوق في عدد شهر رمضان، ذريعه ٢٠٤/١٠.
- ١٠٠-الرد على العتيقي في الشورى، ذريعه ٢١١/١٠.
- ١٠١-الرد على القتيبي في الحكاية والمحكي، ذريعه ٢١٧/١٠.
- ١٠٢-الرد على الكرايسى في الامامة، ذريعه ٢٢٠/١٠.
- ١٠٣-الرد على المعتزلة في الوعيد، ذريعه ٢٢٤/١٠.
- ١٠٤-الرد على من حد المهر، ذريعه ٢٢٧/١٠.
- ١٠٥-الرد على النفسى، ذريعه ٢٣٠/١٠.
- ١٠٦-رسالة إلى الامير ابي عبدالله و ابي طاهر ابني

١٥٨- لمح البرهان في عدم نقصان شهر رمضان ، ذريعه
٣٤٠/١٨ .

١٥٩- كتاب المتعة ، ذريعه ١٩/٦٦ .

١٦٠- المجالس المحفوظة ، ذريعه ١٩/٣٦٤ .

١٦١- مجالس المفيد ، ذريعه ١٩/٣٦٧ .

١٦٢- مختصر المتعة ، ذريعه ٢٠/٢٠٦ .

١٦٣- المزار الصغير ، ذريعه ٢٠/٣٢٢ .

١٦٤- مزار المفيد ، ذريعه ٢٠/٣٢٥ .

١٦٥- كتاب المزورين ، ذريعه ٢٠/٣٢٨ .

١٦٦- مسائل اهل الخلاف ، ذريعه ٢٠/٣٣٧ .

١٦٧- المسائل الحاجية ، ذريعه ٢٠/٣٤٣ .

١٦٨- المسائل الخارزمية ، ذريعه ٢٠/٣٤٦ ، كه

«الخوارزمية» صحيح است .

١٦٩- مسائل الزيدية ، ذريعه ٢٠/٣٥١ .

١٧٠- المسائل الطيرية ، ذريعه ٢٠/٣٥٥ .

١٧١- المسائل العكبرية ، ذريعه ٢٠/٣٥٨ .

١٧٢- مسائل الغيبة ، ذريعه ٢٠/٣٦١ .

١٧٣- المسائل المازندرانيات ، ذريعه ٢٠/٣٦٥ .

١٧٤- المسائل المثورة نحو مائة مسألة ، ذريعه ٢٠/٣٦٩ .

١٧٥- المسائل الميافارقيات ، ذريعه ٢٠/٣٧٠ .

١٧٦- مسائل النظم ، ذريعه ٢٠/٣٧١ .

١٧٧- المسائل النوبندجانية ، ذريعه ٢٠/٣٧٢ .

١٧٨- المسائل النيشابورية ، ذريعه ٢٠/٣٧٢ .

١٧٩- مسار الشيعه ، ذريعه ٢٠/٣٧٥ .

١٨٠- مسألة في الاجماع ، ذريعه ٢٠/٣٨٢ .

١٨١- مسألة في الإرادة ، ذريعه ٢٠/٣٨٣ .

١٨٢- مسألة في الاصلح ، ذريعه ٢٠/٣٨٣ .

١٨٣- مسألة في أفضلية علي عليه السلام على كافة البشر

سوى رسول الله صلى الله عليه وآله ، ذريعه ٢٠/٣٨٣ .

١٨٤- مسألة في انشقاق القمر ، ذريعه ٢٠/٣٨٤ .

١٨٥- مسألة في البلوغ ، ذريعه ٢٠/٣٨٤ .

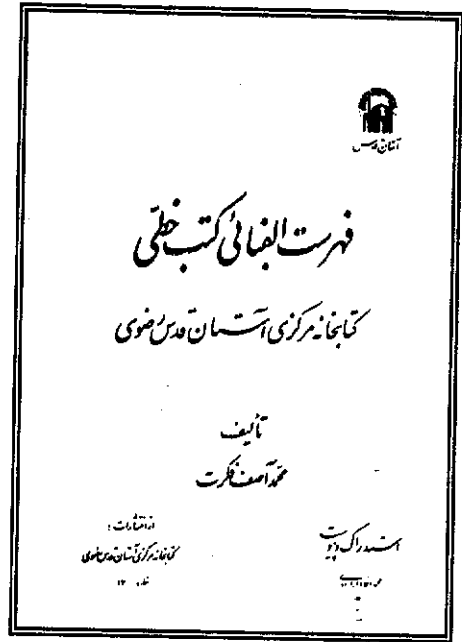
١٨٦- مسألة في تحريم ذبائح اهل الكتاب ، ذريعه ٢٠/٣٨٤ .

١٨٧- مسألة في تخصيص الايام ، ذريعه ٢٠/٣٨٥ .

١٨٨- المسألة الجنبلية ، ذريعه ٢٠/٣٨٥ .

١٨٩- مسألة في العترة ، ذريعه ٢٠/٣٨٩ .

١٩٠- مسألة في الفرق بين الشيعة والمعتزلة ، ذريعه

١٣٨- فضائل أمير المؤمنين ، ذريعه ١٦/٢٥٣ .

١٣٩- قضية العقل على الافعال ، ذريعه ١٧/١٥٥ .

١٤٠- القول في دلائل القران ، ذريعه ١٧/٢٠٨ .

١٤١- كتاب القياس ، ذريعه ١٧/٢٢٠ .

١٤٢- كتاب القياس مختصر ، ذريعه ١٧/٢٢١ .

١٤٣- الكافية في ابطال توبة الخاطية ، ذريعه ١٧/٢٤٨ .

١٤٤- الرسالة الكافية في الفقه ، ذريعه ١٧/٢٥٠ .

١٤٥- الكامل في علوم الدين ، ذريعه ١٧/٢٥٦ .

١٤٦- كشف الإلباس ، ذريعه ١٨/٢٠ .

١٤٧- كشف السرائر ، ذريعه ١٨/٣٩ .

١٤٨- الكشف في مقدمات الاصول ، ذريعه ١٨/٦٤ .

١٤٩- الكلام في الإنسان ، ذريعه ١٨/١١٠ .

١٥٠- الكلام في ان المكان لا يخلو من متمكن ، ذريعه ١٨/

١١٠ .

١٥١- الكلام في حدوث القران ، ذريعه ١٨/١١٠ .

١٥٢- الكلام في الخبر المختلق بغير اثر ، ذريعه ١٨/١١٠ .

١٥٣- الكلام في دلائل القران ، ذريعه ١٨/١١٠ .

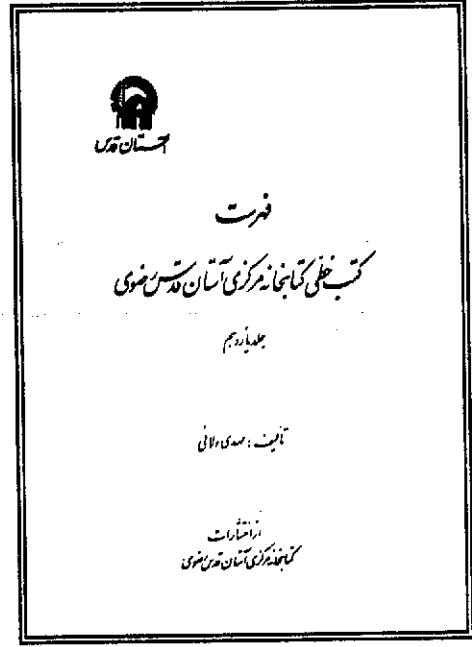
١٥٤- الكلام في المعدوم والرد على الجبائي ، ذريعه

١١٠/١٨ .

١٥٥- الكلام في وجوه اعجاز القران ، ذريعه ١٨/١١٠ .

١٥٦- الكيمياء ، ذريعه ١٨/٢٠٠ .

١٥٧- اللطيف من الكلام ، ذريعه ١٨/٣٢٦ .

- ۲۰۵- مسأله في الموارث، ذریعه ۳۹۵/۲۰.
- ۲۰۶- المسأله الموضحة في تزويج عثمان، ذریعه ۳۹۵/۲۰.
- ۲۰۷- المسأله الموضحة عن اسباب نكاح أمير المؤمنين عليه السلام، ذریعه ۳۹۶/۲۰.
- ۲۰۸- مسأله في المولى، ذریعه ۳۹۶/۲۰.
- ۲۰۹- مسأله في المهر، ذریعه ۳۹۶/۲۰.
- ۲۱۰- مسأله في ميراث النبي، ۳۹۶/۲۰.
- ۲۱۱- مسأله في النص الجلي، ذریعه ۳۹۷/۲۰.
- ۲۱۲- مسأله في وجوب الجنة لمن ينسب ولادته إلى النبي صلى الله عليه وآله، ذریعه ۳۹۷/۲۰.
- ۲۱۳- مسأله في نكاح الكتابية، ذریعه ۳۹۷/۲۰.
- ۲۱۴- مسأله في الوكالة، ذریعه ۳۹۸/۲۰.
- ۲۱۵- مسح الرجلين، ذریعه ۱۷/۲۱.
- ۲۱۶- مصابيح النور في علامات أوائل الشهور، ذریعه ۹۲/۲۱.
- ۲۱۷- المطاعن، ذریعه ۱۳۸/۲۱.
- ۲۱۸- مقابس الأنوار في الرد على أهل الأخبار، ذریعه ۳۷۵/۲۱.
- ۲۱۹- المقالات، ذریعه ۳۸۸/۲۱.
- ۲۲۰- المقنعة في الاصول والفروع، ذریعه ۱۲۴/۲۲.
- ۲۲۱- المقنعة في الإمامة، ذریعه ۱۲۵/۲۲.
- ۲۲۲- المقنعة في وفاق البغداديين من المعتزلة لما روى عن الأئمة عليهم السلام، ذریعه ۱۲۵/۲۲.
- ۲۲۳- مناظرات الشيخ الفيد، ذریعه ۲۸۳/۲۲.
- ۲۲۴- مناظرة سائر فرق الشيعة، ذریعه ۲۹۴/۲۲.
- ۲۲۵- مناظرة مع البهشمي، ذریعه ۳۰۳/۲۲.
- ۲۲۶- كتاب المناقب، ذریعه ۳۱۷/۲۲ و ۳۳۱.
- ۲۲۷- مولد النبي والأئمة (ص)، ذریعه ۲۷۷/۲۳.
- ۲۲۸- كتاب المولى و بيان اقسامه و شرح معانيه، ذریعه ۲۷۸/۲۳.
- ۲۲۹- رسالة في المهر والرد على من حده، ذریعه ۲۹۵/۲۳.
- ۲۳۰- النص على علي عليه السلام، ذریعه ۱۷۲/۲۴.
- ۲۳۱- النصره في فضل القرآن، ذریعه ۱۷۶/۲۴.
- ۲۳۲- النصره لسيد العتره، ذریعه ۱۷۷/۲۴.
- ۲۳۳- النقض على البلخي في خمسة عشر مسأله، ذریعه

- ۳۹۱/۲۰.
- ۱۹۱- مسأله في قوله المطلقات، ذریعه ۳۹۱/۲۰.
- ۱۹۲- مسأله في القياس، ذریعه ۳۹۱/۲۰.
- ۱۹۳- المسأله الكافية في إبطال توبة الخاطئة، ذریعه ۳۹۱/۲۰.
- ۱۹۴- مسأله فيما روته العامة، ذریعه ۳۹۲/۲۰.
- ۱۹۵- مسأله محمد بن الخضر الفارسي، ذریعه ۳۹۲/۲۰.
- ۱۹۶- مسأله في المسح على الرجلين، ذریعه ۳۹۳/۲۰.
- ۱۹۷- مسأله في المعراج، ذریعه ۳۹۳/۲۰.
- ۱۹۸- مسأله في معرفة النبي صلى الله عليه وآله بالكتابة، ذریعه ۳۹۳/۲۰.
- ۱۹۹- مسأله في معنى أصحابه كالنجوم، ذریعه ۳۹۴/۲۰.
- ۲۰۰- مسأله في معنى أنت مني بمنزلة هارون من موسى، ذریعه ۳۹۴/۲۰.
- ۲۰۱- مسأله في معنى اني مخلف فيكم الثقليين، ذریعه ۳۹۴/۲۰.
- ۲۰۲- مسأله في معنى: نحن معاشر الانبياء لانورث، ذریعه ۳۹۴/۲۰.
- ۲۰۳- المسأله المقنعة في امامة أمير المؤمنين، ذریعه ۳۹۴/۲۰.
- ۲۰۴- مسأله في من مات ولم يعرف امام زمانه، ذریعه ۳۹۵/۲۰.

می شود که برای اصلاح آن کتاب کم نظیر به آنها اشاره می کنیم.
۱- کتاب الکشف فی مقدمات الاصول، که «کتاب النکت فی مقدمات الاصول» صحیح است.

۲- کتاب الفرائض فی الاحکام، که «کتاب العویص فی الاحکام» است.

۳- «کتاب النقض علی ابی عبدالله البصری، کتابه فی المتعة» آمده و تصور شده که اینها نام دو کتاب برای مفید است. حال آنکه این نام یک کتاب مفید است، به این صورت «کتاب النقض علی ابی عبدالله البصری کتابه فی المتعه» و بدون علامت ویرگول میان نام کتاب.

۴- کتاب کشف الالباس، که «کتاب کشف الالباس» است.

۵- جوابات النضرین بشیر، که «جوابات النضرین بشیر» است.

۶- جوابات البرقعی (الترفقی)، که «جوابات الترفقی» صحیح است.

۷- الرد علی النسفی (الصیفی)، که «الرد علی العتیقی» است.

۸- المسألة فی اقصى الصحابة، که «المسألة فی اقصى الصحابة» است.

۹- الرد علی الشعبي، که «الرد علی الشعبي» است.

۱۰- کتاب مسألة فی قیاس، مختصر کتاب المسألة الموضحة فی تزویج عثمان، که باید به این نحو باشد: «کتاب مسألة فی قیاس مختصر، کتاب المسألة الموضحة فی تزویج عثمان».

۱۱- الرد علی ابن الاخشید، که «الرد علی ابن الاخشید» است.

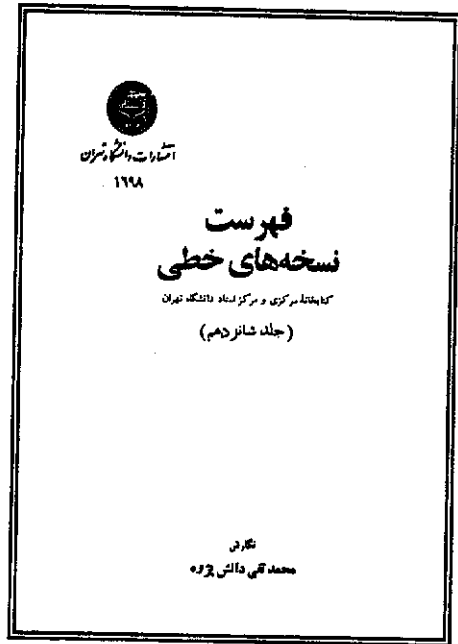
۱۲- کتاب العمل فی الإمامة، که «کتاب العمل فی الإمامة» است.

۱۳- الرسالة الغریة، که «الرسالة الغریة» است.

اکثر اشتباهات فوق از کتاب رجال نجاشی طبع قدیم به کتاب فوق سرایت کرده. و اکثر تصحیحات ما نیز از رجال نجاشی طبع جدید و مصحح (ص ۴۰۲-۳۹۹) استفاده و اخذ شده است.

۱۶- مقدمه ای بر فقه شیعه

۱- در ص ۶۹ کتاب آمده: «۷. جوابات المسائل النیسابوریه،

۲۸۵/۲۴

۲۳۴- النقض علی الجاحظ فی فضیلة المعتزلة، ذریعه

۲۸۶/۲۴

۲۳۵- النقض علی جعفر بن حرب فی الإمامة، ذریعه

۲۸۶/۲۴

۲۳۶- النقض علی ابن الجنید فی اجتهاد الرأي، ذریعه

۲۸۷/۲۴

۲۳۷- النقض علی الطلحی فی الغیبة، ذریعه ۲۸۸/۲۴

۲۳۸- النقض علی ابن عباد فی الامامة، ذریعه ۲۸۸/۲۴

۲۳۹- النقض علی ابی عبدالله البصری، ذریعه ۲۸۸/۲۴

۲۴۰- النقض علی علام البحرانی فی الإمامة، ذریعه

۲۸۹/۲۴

۲۴۱- النقض علی علی بن عیسی الرمانی، ذریعه ۲۸۹/۲۴

۲۴۲- نقض المروانیه، ذریعه ۲۹۰/۲۴

۲۴۳- نقض کتاب الأصم، ذریعه ۲۹۰/۲۴

۲۴۴- النقض علی النصبی فی الإمامة، ذریعه ۲۹۱/۲۴

۲۴۵- نهج البیان عن سبیل الايمان، ذریعه ۴۱۴/۲۴

۲۴۶- نهج الحق، ذریعه ۴۱۶/۲۴

۱۵- معجم رجال الحديث

در کتاب با ارزش «معجم رجال الحديث (۱۷/۲۰۶-۲۰۲)

کلیه تألیفات شیخ مفید از کتاب رجال نجاشی نقل شده است و

چندین اشتباه چاپی و غیر چاپی در اسامی کتب شیخ مفید دیده

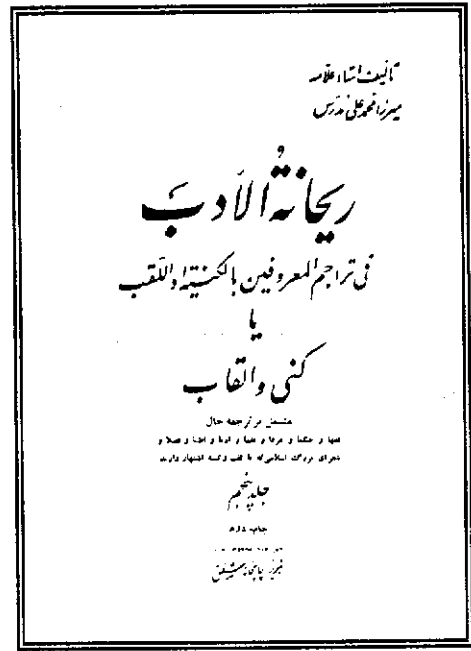
المجلسي]». باید جمله اخیر به این صورت باشد: «کتاب العیون والمحاسن المشتهر بالفصول علی ما یقول الأستاذ». زیرا آن سه سطر یاد شده عیناً از بحار (۷/۱) اخذ شده است و مرحوم مجلسی در بحار قائل به اتحاد کتاب «العیون والمحاسن» با کتاب «الفصول المختارة» شده است، و مرحوم افندی در کتاب ریاض العلماء (۴/۳۹) در شرح حال سید مرتضی به علامه مجلسی ایراد گرفته که کتاب عیون و محاسن با کتاب فصول مختاره سید مرتضی فرق دارد. (این بحث را مفصلاً در نقد بحار آورده ایم.) بنابراین در تعلیقه أمل الآمل می خواهد به علامه مجلسی تعریضی داشته باشد. پس عبارت به صورت «العیون والمحاسن المشتهر بالفصول علی ما یقوله الأستاذ» صحیح است.

ثانیاً اگر عبارت به همان نحو (العیون والمحاسن، والفصول علی ما یقوله الأستاذ). باشد، به این معناست که مرحوم مجلسی قائل به تعدد کتاب عیون و محاسن با الفصول بوده است که چنین چیزی صحیح نیست. و نیز قائل به وجود نسخه ای از کتاب عیون و محاسن مفید بوده است که این هم صحیح نیست. چون کتابی که موجود است، چه در زمان مجلسی و چه در این زمان، تنها کتاب «الفصول المختاره من العیون والمحاسن» سید مرتضی است.

۲- همان طور که ذکر شد کتابی به نام «کتاب النصوص» را جزء تالیفاتی که «وصلت إلینا»، ذکر کرده است که اولاً چنین کتابی را برای شیخ مفید ذکر نکرده اند. ثانیاً باید یکی از کتب شیخ مفید را در موضوع بحث امامت مثل «افصاح» یا «ایضاح» یا کتابی دیگر به جهت نداشتن نامی، آن را به کتاب النصوص نامیده اند، بحث مفصل در این باره در نقد بحار آمده است.

۱۸- ریاض العلماء

در ریاض العلماء (۵/۱۸۸) در شرح حال شهید اول آمده: «... و له أيضاً رسالة الايجاز المفيد نسبها إليه سبط الشيخ علی الكرکي في رسالة رفع البدعة في حل المتعة، و يروى عنها بعض الاخبار». حال آنکه رسالة الايجاز [في المتعة] برای شیخ مفید است، و عبارت باید به این صورت باشد: «... و له أيضاً رسالة خلاصة الايجاز للمفيد...» کما اینکه در تعلیقه أمل الآمل و الآمل افندی (ص ۷۹) صحیح ثبت شده است. در کتاب رفع البدعة في حل المتعة از سید حسین کرکي گفته

نسخه: مرعشی، ذریعة ۵/۲۴۰. حال آنکه نسخه ای که در کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی موجود است کتاب العویص است. نه «جوابات المسائل النیسابوریه». علت اشتباه نیز این بوده است که در ابتدای کتاب العویص آمده: «... اخینا الوارد من نيسابور بالمسائل المنسوبة إلى» و این جملات باعث توهم این شده است که کتاب العویص را المسائل النیسابوریه به حساب بیاورند و منشأ اشتباه این کتاب، ذریعه بوده است.

۲- در ص ۷۱ آمده: «الموجز = (الايجاز) في المتعة، نسخه ها: آستان قدس ۲۴۲۷ (فهرست ۲/۶۷) و اتيكان ۲/۷۲۰ عربی (فهرست ۱/۶۸). حال آنکه کتاب الموجز في المتعة شیخ مفید مفقود است و نسخه ای از آن موجود نیست و نسخه آستان قدس، کتاب المسائل السرویه مفید است (عدة رسائل مفید، ص ۲۰۷ إلى ۲۳۰) نسخه و اتيكان نیز کتاب خلاصة الايجاز في المتعة تالیف محقق کرکي است نه شیخ مفید. و این کتاب توسط کنگره هزار شیخ مفید به چاپ رسیده است.

۱۷- تعلیقه أمل الآمل

۱- در ص ۳۰۶ تعلیقه أمل الآمل افندی آمده: «و اما تصانیفه التي وصلت إلینا: فمنها كتاب أوائل المقالات، و كتاب الإرشاد، و كتاب المجالس، و كتاب النصوص، و كتاب الاختصاص، و رسالة مسارات الشيعة، و كتاب المقنعة، و كتاب العیون والمحاسن، والفصول علی ما یقوله الأستاذ: [العلامة

مفید ص ۲۳۲. و در اکثر نسخ خطی المسائل السروية نیز «الموضح في الوعد والوعيد» است، و در رجال نجاشي (ص ۳۹۹) به عنوان «الموضح في الوعد» یاد شده است.

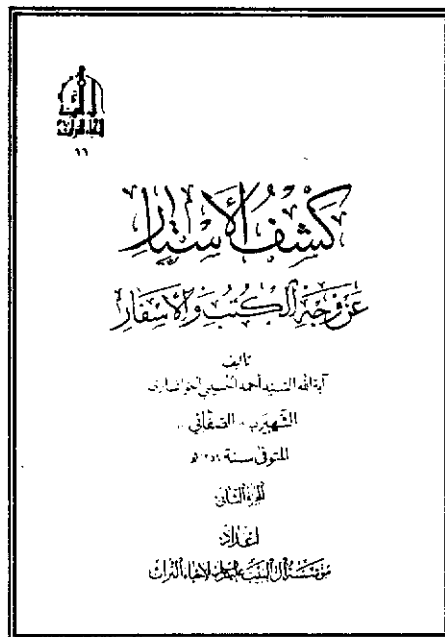
۲- در کتاب عده رسائل مفید (از ص ۱۷۶ تا ۱۸۰) کتابی به عنوان «الثقلان» به چاپ رسیده است. حال آنکه این پنج صفحه از عده رسائل مفید، کتاب مستقل از شیخ مفید نیست، بلکه ادامه همان کتاب قبلی آن است که المسائل الجارودية است، و کتاب الثقلان در واقع چهار سؤال و جواب آخر از شانزده سؤال و جواب المسائل الجارودية است که به عنوان کتابی مستقل مطرح شده است. این اشتباه به کتابهایی، مانند کتاب با ارزش «میر حامد حسین» (ص ۴۹) راه یافته است. البته این منافاتی ندارد که شیخ مفید کتاب مستقلی درباره ثقلان داشته باشد، كما اینکه نجاشي در رجال خود (ص ۴۰۰) به عنوان: «مسألة فی معنی قوله عليه السلام إني مخلف فيكم الثقلان» یاد کرده است.

۳- در عده رسائل مفید (ص ۳۸۱) شیخ مفید در کتاب الفصول العشرة خود نام کتاب دیگرش را می برد، بنگريد: «و قد اثبت في كتابي المعروف بالباهر من المعجزات ما يقنع ...» که در عده رسائل: «... بالباهر من المعجزات» ضبط شده که اشتباه چاپی است.

۲۰- الفهرست (فهرست الشيخ)

نخست فهرست شیخ طوسي در هندوستان به سال ۱۲۷۱ قمری به چاپ رسید. سپس در سال ۱۳۵۶ در نجف اشرف با تصحيح سيد محمد صادق آل بحر العلوم منتشر شد. این نقد متوجه فهرست چاپ هند است که توسط دانشگاه مشهد به مناسبت کنگره هزار شیخ طوسي افست شده است.

۱- در فهرست شیخ (ص ۳۱۵)، دانشگاه مشهد) در ضمن تالیفات شیخ مفید آمده: «... المسائل الدينورية المازانية ...» و به تبع این چاپ در ذریعه (۵/۲۲۴) آمده: «جوابات المسائل الدينورية المازانية للشيخ المفيد ... ذكره في الفهرست» و نیز در پاورقی ذریعه آمده «المازانية بتقديم الزاي على الرء صفة ثانية للمسائل الدينورية كما في النسخ الاربعة من الفهرست التي قوبلت معها النسخة المطبوعة بكلكتة في ۱۲۷۱ و تاريخ كتابة بعضها ۱۰۰۵ ...» و در کتاب موضح الرجال قهپائی ۳۴/۶ به نقل از فهرست شیخ آمده: «المسائل الدينورية، المسائل المازوانية». حال آنکه صحيح آن «المسائل الدينورية، المسائل

شده که خلاصه کتاب مفید برای شهید اول است (بنا به نقل صاحب ریاض)، ولی کتاب خلاصه الایجاز فی المتعة از محقق کرکی است نه شهید اول. این کتاب نیز توسط کنگره شیخ مفید چاپ خواهد شد و ادله ای که اثبات می کند این کتاب برای محقق کرکی است و نه شهید اول، در مقدمه آن کتاب آورده ایم که در اینجا از ذکر آن خودداری می کنیم.

۲- حرف «میم» از کتاب ریاض العلماء به جهت مفقود بودن تماماً از تعلیقه أمل الآمل افندی اخذ شده است. ما دو اشکال به تعلیقه أمل و الآمل در ارتباط با کتب شیخ مفید تذکر داده ایم، و آن اشتباهات نیز به کتاب ریاض العلماء (۵/۱۷۸) راه یافته است که از تکرار آن خودداری می شود.

۱۹- عده رسائل مفید

۱- یکی از کتب مفید در کتاب عده رسائل مفید، المسائل السروية است. شیخ مفید در انجام کتاب سروية اشاره به کتاب دیگرش به نام «الموضح في الوعد والوعيد» کرده است، ولی نسخه سرويه ای که در عده رسائل چاپ شده است، به این نحو «الوعد والوعيد» است که این اشتباه باعث خطاهایی در دیگر کتب، که از عده رسائل مفید مطلب نقل کرده اند، شده و صحیح عبارت بدین صورت است: «و قد املیت في هذا المعنی کتاباً سمیته الموضح في الوعد والوعيد ان وصل إلى السيد الشريف الفاضل ... المسائل السروية، ضمن عده رسائل

۱- در ص ۳۸۱ آمده: «... الفصول المختاره ... و طبع بالنجف ... و طبع مرة ثانية بعنوان الفصول العشرة» که اشتباه فاحشی رخ داده است؛ زیرا کتاب الفصول العشرة غیر از کتاب «الفصول المختارة» است و اثبات این موضوع احتیاج به دلیل ندارد.

۲- در ص ۳۱۲ آمده: «خلاصة الإيجاز في المتعة»: الفاتیکان، فیدا ۷۲۰، مشهد ۵/۶۷، ۲۱۷.

حال آنکه کتاب خلاصة الإيجاز في المتعة تألیف شیخ مفید نیست، بلکه تألیف محقق کرکی است و کتاب «الإيجاز (الموجز) في المتعة» از شیخ مفید است که در دست نیست و مفقود شده و علت اشتباه، فهرست واتیکان بوده است، اینکه فرموده اند: «مشهد ۵/۶۷، ۲۱۷». یعنی نسخه ای از این کتاب در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است، حال آنکه اولاً در فهرست به عنوان رساله في المتعة مطرح شده است، نه خلاصة الإيجاز. ثانیاً رساله في المتعة مفید هم نیست، بلکه کتاب «المسائل السروية» مفید است که به اشتباه در فهرست رضوی «رسالة في المتعة» قلمداد شده است.

۳- در ص ۳۱۲ آمده: «حرب جمل ... ولم تذكر الذريعة شيئاً عنه». حال آنکه آقا بزرگ از این کتاب چندین مرتبه به اسامی «کتاب الجمل» (ذریعه ۵/۱۴۱) و «النصرة لسيد العترة في حرب البصرة» (ذریعه ۲۴/۱۷۷) و «احکام أهل الجمل» (ذریعه ۱/۲۹۵) نام برده است.

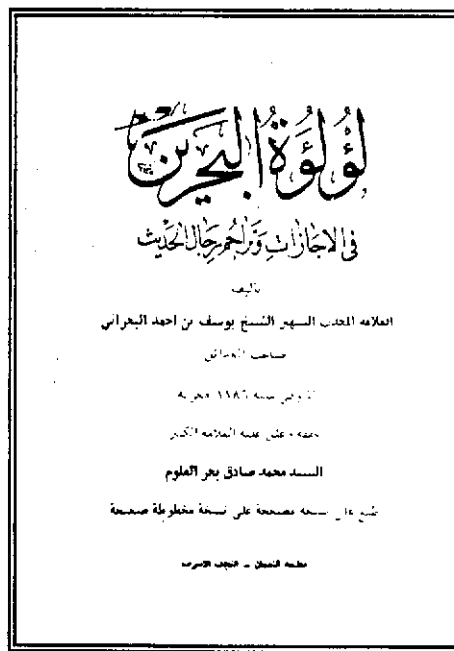
۴- در ص ۳۱۱ آمده: «کتاب المجالس قد يكون هو کتاب الامالي ... و يعرف أيضاً بعنوان کتاب الاختصاص». حال آنکه کتاب اختصاص غیر از کتاب امالی و مجالس است.

۲۲- إيضاح المكنون

۱- در كشف الظنون (۳/۵۶۱): ايضاح المكنون آمده: «الرسالة المقنعة في رفاق البغداديين من المعتزلة لمحمد بن محمد المفيد الشيعي». حال آنکه صحيح آن «الرسالة المقنعة في وفاق البغداديين من المعتزلة» است و این اشتباه چاپی هم نیست. زیرا در هدية العارفين (۶/۶۲): كشف الظنون نیز «في رفاق البغداديين ...» ثبت شده است.

۲- در ايضاح المكنون (۴/۹۵): كشف الظنون آمده: «عدة الصوم والصلاة» که صحيح آن «عدد الصوم والصلاة» است.

۳- در ايضاح المكنون (۴/۳۵۷): كشف الالتباس، که

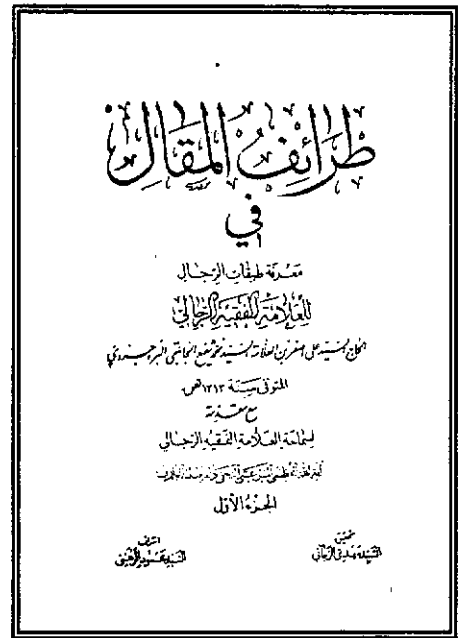

المازندرانیة» است. کما اینکه در فهرست طوسی چاپ نجف (ص ۱۵۸) چنین است، و نیز در معالم العلماء (ص ۱۱۳) که تقریباً ذکر کتب شیخ مفید به ترتیب فهرست شیخ طوسی است، «المسائل الدینوریة» آمده، بدون صفت دوّمی برای آن. و نیز در رجال نجاشی (ص ۴۰۰) به عنوان «جوابات اهل الدینور» آمده است. حال اگر گفته شود که در هیچ کتاب رجالی و تراجم، نام کتاب المسائل المازندرانیة نیامده است (غیر از فهرست شیخ طوسی چاپ نجف) خواهیم گفت که خود مرحوم شیخ مفید در کتاب المسائل السروية به این کتابش اشاره کرده است، بنگرید: «و قد اجبت عن كثير من الاخبار المختلفة في مسائل ورد علي بعضها من ... و بعضها من ناحية تعرف بمازندران». عده رسائل مفید، ص ۲۲۳.

۲- در فهرست شیخ (ص ۳۱۵) آمده: «کتاب في الامامة» که صحيح آن «کتاب المنير في الامامة» است، کما اینکه در فهرست شیخ چاپ نجف (ص ۱۵۸) چنین است، و نیز در نسخ خطی معالم العلماء «کتاب المنير في الامامة» است. اگر چه در هر دو چاپ معالم العلماء به غلط «المبين في الامامة» ثبت کرده اند.

۲۱- تاريخ التراث العربي

فهرست آثار چاپ شده شیخ مفید در کتاب تاريخ التراث العربي (المجلد الأول، الجزء الثالث ص ۳۱۴-۳۱۱) آمده است که چند سهو القلم و اشتباه آن را متذکر می شویم.

- القران» که صحیح آن «البيان عن غلط قُطْرُب في القران» است. رجوع شود به رجال نجاشی، ص ۴۰۲.
- ۳- آمده است: کتاب تهذیب الاحکام، و حال آنکه شیخ مفید کتابی به این نام ندارد؛ بلکه شیخ طوسی، شاگرد شیخ مفید، کتاب مقنعة شیخ مفید را شرح کرده است که تهذیب الاحکام نام دارد.
- ۴- آمده است: الرد علی ابن اخشید که «الرد علی ابن الإخشید» است.
- ۵- آمده است: الرسالة المقنعة في رفاق البغداديين من المعتزلة، که «الرسالة المقنعة في وفاق البغداديين من المعتزلة» صحیح است.
- ۶- آمده است: الزهرات في المعجزات، که «الزاهر في المعجزات» است.
- ۷- آمده است: عدة الصوم والصلاة، که «عدد الصوم والصلاة» است.
- ۸- آمده است: عمدة مختصر علی المعتزلة، که «عمد مختصرة علی المعتزلة» است.
- ۹- آمده است: الفصول من العيون والمسائل، که «الفصول من العيون والمحاسن» است.
- ۱۰- آمده است: الکلام في فنون الخبر المختلف بغير اثر، که «الکلام في الخبر المختلف بغير اثر» است.
- ۱۱- آمده است: نقض کتاب الامم في الامامة، که «نقض کتاب الاصم في الامامة» است.
- ۱۲- جوابات مسائل العکبرية با المسائل الحاجبية دوبار تکرار شده است، حا آنکه اینها دو نام برای یک کتاب هستند.
- ۱۳- آمده است: كشف الالتباس، که «كشف الإلباس» صحیح است.

۲۴- المستدرک علی معجم المؤلفين .

- ۱- در کتاب المستدرک علی معجم المؤلفين (ص ۷۴۳) آمده: امانی الصخ المفید» که باید «امالی الشيخ المفید» باشد.
- ۲- آمده است دلیل علی وجود الإمام صاحب الغيبة، که شاید مرادشان از «الدلیل»، «الدلیل» یا «الدلائل علی وجود الإمام» باشد. ولی هر کدام که باشد، کتابی از شیخ مفید به نام این نام نمی باشد. آری مفید در این موضوع کتابی به نام الفصول العشرة یا المسائل العشر في الغيبة دارد. که به «شرح

«كشف الإلباس» صحیح است.

- ۴- در ایضاح المکنون (۶۷۵/۴) آمده: نقض کتاب الامم في الامامة که «نقض کتاب الاصم في الامامة» است.
- ۵- در ایضاح المکنون (۲۰۷/۳) آمده «البيان من غلط و طرب في القران» که صحیح آن «البيان عن غلط قُطْرُب في القران» است.
- ۶- در ایضاح المکنون (ج ۳/۶۰۷) آمده «الزهرات في المعجزات» که «الزاهر في المعجزات» است.
- ۷- در ایضاح المکنون (ج ۴/۱۲۴) آمده: «عمدة مختصرة علی المعتزلة» که «عمد مختصرة علی المعتزلة» است.
- ۸- در ایضاح المکنون (ج ۴/۱۹۵) آمده «الفصول من العيون والمسائل» که «الفصول من العيون والمحاسن» است.
- ۹- در ایضاح المکنون (ج ۴/۳۷۵) آمده «الکلام في فنون الخبر المختلف بغير اثر» که «الکلام في الخبر المختلف بغير اثر» صحیح است.

۲۳- هدية العارفين

- ۱- در كشف الظنون (۶/۲۶): هدية العارفين) آمده: «الارشاد في الفقه» و حال آنکه کتاب ارشاد شیخ مفید در فقه نیست و احتمالاً با «المقنعة في الفقه» اشتباه شده است. نام کامل کتاب ارشاد «الارشاد في معرفة حجج الله علی العباد» است.
- ۲- نیز در همان صفحه آمده: «البيان من غلط و طرب في

۲۶- فهرست رضوی

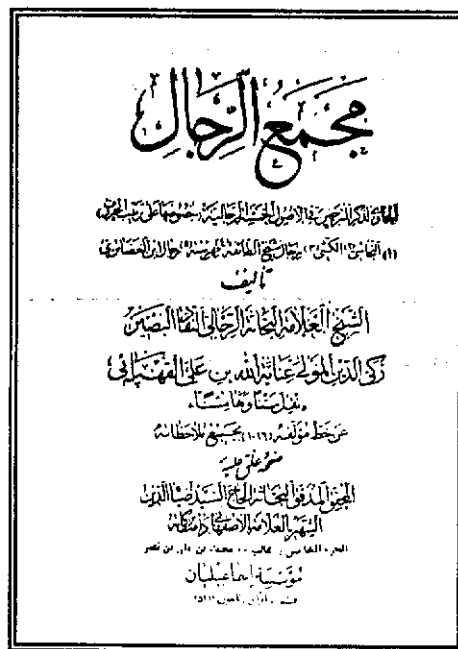
۱- در فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی (۶۷/۲)، چاپ قدیم آمده: «رساله در متعه، مؤلف محمد بن محمد بن نعمان المفید. اول نسخه بعد از بسمله: رب وفق بحق ولتک الرضا ... الحمد لله رب العالمین ... آخر نسخه: و قد املیت فی هذا المعنی کتابا سمیته الموضوع فی الوعد والوعید (کذا) [که صحیح آن الموضوع فی الوعد والوعید است] ان وصل إلى السيد الشريف فاضل الخطير ادام الله تعالى ... حال آنکه این کتاب، المسائل السرویه است که به عنوان «رساله در متعه برای مفید» معرفی شده است و رساله معرفی شده مطابق است با المسائل السرویه که در ضمن عدة رسائل مفید (ص ۲۳۲-۲۰۸) به چاپ رسیده است. این اشتباه فهرست به کتابهای الذریعه، تاریخ التراث العربی، اندیشه های کلامی شیخ مفید، مقدمه ای بر فقه شیعه و چندین کتاب فهرست دیگر راه پیدا کرده است.

۲- در فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی (۳۰۱/۱۱) آمده: «مسائل العریض، مؤلف شناخته نشد، کتاب در فروع باب نکاح است، مطالب در عنوان: مسأله- الجواب، ذکر شده؛ در مقدمه آمده: سالت وفقک الله ان اثبت لک ما کنت سمعته منی فی مذاکره اخینا الوارد من نيسابور بالمسائل المنسوبة إلى العریض فی الفقه ...؛ آغاز: الحمد لله على نعمائه، انجام: شبه الامر ان يكون ثلاثمائة عشر درهماً». و در پاورقی آمده است: «ظاهراً این کتاب غیر از کتاب مسائل ابن طي است که وی مجاز از شمس الدين محمد عریضی بوده». و حال آنکه کتاب معرفی شده، «العویص فی الاحکام» یا «العویص فی الفقه» شیخ مفید است و دهها نسخه آن در کتابخانه های ایران موجود است.

رجوع شود به (مقدمه ای بر فقه شیعه، ص ۶۹).

از آن جا که جمله «المسائل المنسوبة إلى العویص فی الفقه»، «العریض» آمده، توهم شده است که شاید مسائل شمس الدين محمد عریضی باشد. کتاب العویص فی الاحکام (الفقه) تاکنون چاپ نشده است، و توسط کنگره شیخ مفید به زیور طبع آراسته خواهد شد.

۳- در فهرست رضوی (۵۵۳/۵) ضمن معرفی کتب فقهی چاپی آمده: «جوامع الفقهیه عربی مجموعه ای است شامل بر «کتاب فقهی از تألیفات مشایخ قداماء امامیه ...، ۱ مقنع، ۲

الاجوبه عن المسائل فی العشرة الفصول عما يتعلق بمهدی آل الرسول» هم نامیده شده است. و یا به عنوان «رساله فی طول العمر للامام المنتظر» نیز آمده است. بنگرید: اندیشه های کلامی شیخ مفید، ص ۵۷.

۳- آمده است: الذیحه فی ذبیح اهل الكتاب والاختلاف فی حلیتها و حرمتها. اولاً جمع آن «ذبیح» است نه «ذبیح»، ثانیاً نام صحیح آن «مسأله فی تحریم ذبیح اهل الكتاب» است.

۴- آمده است: مختصر التواریخ الشرعیة عن الائمة المهدیه، که نام مشهور آن «مسار الشیعه» یا «تاریخ الشریعه» است و نام اخیر مشهور به «تواریخ الشرعیة» است و یا «مسار الشیعه فی مختصر تواریخ الشریعه». رجوع شود به ذریعه ۲۰ / ۳۷۵ و رجال نجاشی، ص ۴۰۱.

۲۵- فهرست واتیکان

در فهرست واتیکان (۶۸/۱) در ضمن معرفی مجموعه ای به رقم ۷۲۰/۲ آمده است: «خلاصة الايجاز فی المتعة ... محمد بن محمد بن نعمان مشهور بابن المعلم ... حال آنکه کتاب معرفی شده از مفید نیست، بلکه اصل الايجاز فی المتعة برای مفید است، و محقق ثانی کتاب الايجاز را تلخیص کرده و «خلاصة الايجاز فی المتعة» نامیده است. و این اشتباه به کتاب تاریخ التراث العربی و مقدمه ای بر فقه شیعه و بعضی از کتب فهرست نسخ خطی راه پیدا کرده است.

النبي (ص) و بخشی از «افصاح» و ... که تنها به عنوان
الفصول المختاره آمده است.

۲۸- فهرست کتابخانه ملک

۱- در فهرست کتابخانه ملک (۱۸۲/۵) آمده: «المتعة من
الشيخ المفيد...»، ولی نسخه معرفی شده، کتاب «خلاصة
الايجاز في المتعة» محقق کرکي است که کتاب الايجاز في
المتعة شيخ مفيد را تلخیص کرده و «خلاصة الايجاز في المتعة»
نامیده است.

۲- در فهرست کتابخانه ملک (۷۷/۱) در ضمن معرفی
نسخه شماره ۲۹۲۶ به تبع از روی نسخه خطی «کتاب الايضاح
في الامامة» معرفی شده است، حال آنکه این نسخه خطی به
شماره ۲۹۲۶ کتاب الافصاح في الامامة است نه الايضاح.

۲- در فهرست کتابخانه ملک (۶۹/۶) در ضمن معرفی
نسخه مجموعه ۲۶۰۲/۱ کتاب النکت الاعتقادية را به شيخ مفيد
نسبت داده است، که یقیناً از شيخ مفيد نيست و از فخرالمحققين
فرزند علامه حلی است.

۲۹- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آية الله العظمی گلپایگانی

در فهرست کتابخانه آية الله العظمی گلپایگانی (۲۲۱/۳)
آمده: «مزار شيخ مفيد متوفای ۴۱۳، ... که در ذریعه ۳۲۳/۲۰
به نام مزار قدیم و در ۳۲۵/۲۰ به نام مزار مفيد یاد شده است.
آغاز: يا من جعل الحضور في مشاهد اصفیائه ...» و حال آنکه
این نسخه معرفی شده کتاب مزار شهيد اول است، و منشأ اشتباه
این فهرست و تمام کتب فهرست نسخ خطی، کشف الحجب
(ص ۵۰۲) است، سپس به کتاب ذریعه سرایت کرده و از ذریعه
به تمام کتابهای فهرست نسخ خطی راه یافته است.

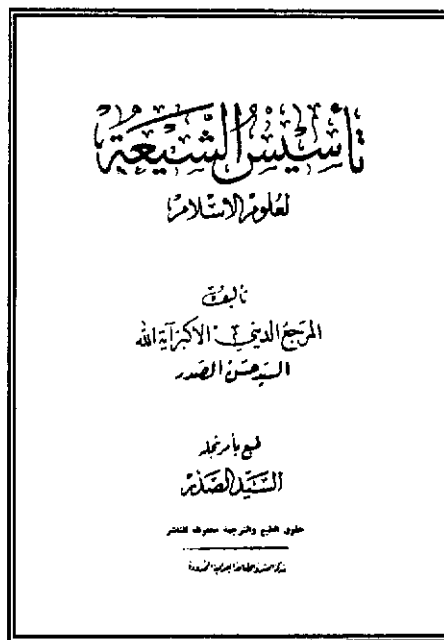
۳۰- فهرست دانشگاه

در فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران چند نسخه به
عنوان «النکت الاعتقادية» به شيخ مفيد نسبت داده شد که از شيخ
مفيد نيست.

آن نسخ ها عبارتند از:

۱- ضمن مجموعه ۸۷۸/۱، فهرست دانشگاه ۵۳۱/۳.

۲- ضمن مجموعه ۷۰۰۰/۲، فهرست دانشگاه ۴۲۴/۱۶.

هدایه، هر دو از شيخ مفيد». حال آنکه این دو از شيخ صدوق
است و نه شيخ مفيد.

۲۷- فهرست الفبایی ... رضوی

۱- در فهرست الفبائی (ص ۴۹۲) آمده: «متعه ... عربی،
فقه، از شيخ مفيد»، حال آنکه این نسخه معرفی شده کتاب
المسائل السروية مفيد است و از آن جا که اولین سؤال و جواب
در موضوع متعه است، تصور شده که رساله في المتعة مفيد
است. این رساله که المسائل السروية است، در ضمن کتاب
عدة رسائل مفيد (ص ۲۳۲-۲۰۷) چاپ شده است.

۲- در ص ۷۴۴ آمده: «عنوان معرفی نشده، المتعة ...
عربی، فقه، ض: ۱۴۶۵۲، نسخ خضر بن شيخ خان همدانی
۹۶۶ق، نل». این کتاب به عنوان متعه معرفی شده است و
مؤلف آن را نیز مشخص نکرده اند، حال آنکه کتاب «خلاصة
الايجاز في المتعة» است. مرحوم شيخ مفيد ۳ کتاب درباره متعه
دارد که یکی از آنان به نام «الايجاز (: الموجز) في المتعة»
است، و محقق کرکي آن را تلخیص کرده و «خلاصة الايجاز في
المتعة» نام نهاده است. این کتاب نیز تاکنون چاپ نشده است و
توسط کنگره شيخ مفيد چاپ خواهد شد.

۳- در ص ۴۳۵ آمده: الفصول المختارة من العيون
والمحاسن ...، ۹۸۸۲، حال آنکه این نسخه به شماره ۹۸۸۲
مجموعه ای است شامل کتابهای «الفصول المختارة» و «میراث

في معالم العلماء: الأشراف في نعت أهل البيت عليهم السلام، و هو أيضاً للشيخ السديد والولي الرشيد الشيخ المفيد. همان طور که ملاحظه می شود، دو کتاب شیخ مفید با همدیگر خلط شده است. مرحوم مفید کتابی به نام «الإشراف في عامة (یا عام) فرائض الإسلام» دارد و کتاب دیگری به نام «الإشراف في نعت أهل البيت عليهم السلام». کتاب «الإشراف» در فقه است، به خلاف کتاب «الإشراف».

۲- در کشف الأستار (۳/۳۹۹): «کتاب الاجوبة عن المسائل العشرة» که «کتاب الاجوبة عن المسائل العشرة» صحیح است.
 ۳- در کشف الأستار (۳/۴۰۱) ضمن معرفی دو کتاب آمده: «۱۷۰۸» و کتاب اجوبة المسائل العکبرية، ۱۷۰۹- کتاب اجوبة المسائل الإحدى والخمسين»، و حال آنکه این دو نام برای یک کتاب هستند، و نام دیگری «المسائل الحاجية» است.

۳۳- بهجة الآمال

۱- اسامی کتب شیخ مفید به نقل از فهرست شیخ طوسی در بهجة الآمال (۶/۵۸۷) آورده شده که کتاب «الفصول المختارة من العيون والمحاسن» به عنوان «الفصول المختارة من العيوب والمحاسن» ثبت شده است، و اشتباه «العیوب» هم چاپی نیست. زیرا در بعضی از نسخه های فهرست العیوب آمده و این اشتباه فهرست بدون اصلاح به بعضی کتابها، از جمله، این کتاب سرایت کرده است.

۲- فهرست کتب شیخ مفید به نقل از رجال نجاشی در بهجة الآمال (۶/۵۹۱-۵۸۷) آمده و اشتباهات چاپی و غیر چاپی که در رجال نجاشی چاپ قدیم بوده، در این کتاب نیز آمده است که عمده آنها را در نقد اعیان الشیعه و معجم رجال الحدیث تذکر دادیم. اینکه چند اشتباه دیگر:

الف: کتاب مسألة في الارادات، که «مسألة في الإرادة» صحیح است.

ب: کتاب لمح العيون، کتاب صلح البرهان، که «کتاب لمح البرهان» است، نه اینکه دو کتاب باشند به آن اسامی غریب و عجیب.

ج: کتاب الانتصاف، که «کتاب الانتصار» است.

د: جوابات الرفعی في فروع الفقه، که «جوابات الترقفي في فروع الفقه» صحیح است.

هـ: الرد علی ابن اخشید في الامامة، که «الرد علی ابن

مفاخر اسلام

آرشد الإسلام علی آ ابن شرب نغدانی
 (۱۲۲۲) (۱۲۵۸۸)

جلد سوم

علی دوانی

- ۳- ضمن مجموعه ۷۵۴۷/۱۶، فهرست دانشگاه ۶۲۲/۱۶.
 ۴- ضمن مجموعه ۷۶۹۳/۶، فهرست دانشگاه ۶۷۲/۱۶.
 ۵- ضمن مجموعه ۸۳۱۵/۱، فهرست دانشگاه ۱۰۶/۱۷.
 ۶- ضمن مجموعه ۶۹۶۶/۲۱، فهرست دانشگاه ۴۱۳/۱۶.
 ۷- و نیز در فهرست کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ضمن مجموعه ۲۴۳/۱ (فهرست کتابخانه، ص ۵۱۲).
 ۸- و نیز در فهرست دانشکده حقوق دانشگاه تهران ضمن مجموعه ۱۵۵/۴ (فهرست دانشکده، ص ۲۵۲).

۳۱- ریحانة الادب

- ۱- در ریحانه الادب (۵/۳۶۳) در ضمن معرفی کتب شیخ مفید آمده: «... الاشراف في علم فرائض الاسلام» که صحیح آن «الإشراف في عامة (عام) فرائض الإسلام» است.
 ۲- در ج ۵/۳۶۴ آمده: «تقریب الاحکام» که صحیح آن «تقریر الاحکام» است.
 ۳- در ج ۵/۳۶۴ آمده: «العیون والمجالس» که «العیون والمحاسن» صحیح است.
 ۴- در ج ۵/۳۶۴ آمده: «کشف الالتباس» که «کشف الإلباس» است.

۳۲- کشف الأستار

- ۱- در کشف الأستار (۳/۳۹۴) آمده: «کتاب الاشراف، و

۳۵- طرائف المقال

در کتاب طرائف المقال (۲/۴۸۸-۴۸۴) ضمن معرفی کتب شیخ مفید از رجال نجاشی آمده: «اقول و قد ذکر النجاشی تفصیل کتبه فیه علی ما فیه: ...» سپس نام تمام کتب را نقل کرده و در حالی که مصحح کتاب، از رجال نجاشی چاپ تصحیح شده هم استفاده کرده است، مع ذلك اغلاط فراوانی در آن هست. بعضی از آنها عبارتند از:

- ۱- کتاب النقض علی ابی عبدالله البصری، و کتاب فی المتعة، که صحیح آن «کتاب النقض علی ابی عبدالله البصری کتابه فی المتعة» است و نام یک کتاب است.
- ۲- کشف الالتباس، که «کشف الالتباس» است.
- ۳- کتاب الزاهرات فی المعجزات، که «الزاهر فی المعجزات» است.
- ۴- التاریخ الشرعیة، که «التواریخ الشریعة» است.
- ۵- مسأله فی تحقیق تخصیص الایام، که «مسأله فی تخصیص الایام» است.
- ۶- عمدة مختصر علی المعتزله، که «عمد مختصرة علی المعتزله» است.
- ۷- السمالة الکافئة، که «السمالة الکافیة» است.

۳۶- مجالس المؤمنین

فهرست کتب شیخ مفید به نقل از کتاب رجال نجاشی در مجالس المؤمنین (۱/۴۸۱-۴۷۸) و به ترتیب رجال نجاشی آمده که چندین اشتباه چاپی و غیر چاپی در آن رخ داده است که متذکر می شویم:

- ۱- کتاب العیوب والمحسن، که «کتاب العیون والمحسن» صحیح است.
- ۲- الرد علی الجاحظ والعثمانیة، که «الرد علی الجاحظ العثمانیة» است.
- ۳- کتاب ملح البرهان، که «کتاب لمح البرهان» است.
- ۴- جوابات ابی اللیث الاوانی فی الکلام علی الجبائی فی المعدوم، حال اینکه اینها دو کتابند: «جوابات ابی اللیث الاوانی» و «الکلام علی الجبائی فی المعدوم».
- ۵- الاقناع وجوب الدعوة، که «الاقناع فی وجوب الدعوة» است.
- ۶- الکلام فی الخبر المختلف ...، که «الکلام فی الخبر

فهرست

کتابهای عالی عربی

ایران: آذرآغا چاپ آکون

سایر کشورها: بیشتر از سال ۱۳۳۴ هجری

تألیف

غائبانشار

نویسنده

الإخشید فی الإمامة» است.

- و: مسأله فی انشقاق القمر و تکلیم الذراع المسمومة، که «المسمومة» زائد است.
- ز: عمدة مختصرة علی المعتزله، که «عمد مختصرة علی المعتزله» است.

۳۴- لؤلؤة البحرين

تمام اسامی کتب شیخ مفید به نقل از رجال نجاشی در کتاب لؤلؤة البحرين (ص ۳۷۲-۳۶۷) ذکر شده است و چندین اشتباه چاپی و غیر چاپی در آن رخ داده شده که اکثر آنها در تقد اعیان الشیعة و معجم رجال الحدیث و ... تذکر داده ایم که از باب نمونه عبارتند:

- ۱- النقض علی الجاحظ فی قضیة المعتزله، که «... فضیلة المعتزله» صحیح است.
- ۲- الرد علی أصحاب الحاج، که «الرد علی أصحاب الحلاج» صحیح است.
- ۳- کشف الالتباس، که «کشف الالتباس» است.
- ۴- النقض علی ابی عبدالله البصری، کتاب فی المتعة، که اینها یک کتاب است به نام «النقض علی ابی عبدالله البصری کتابه فی المتعة».

خودداری می شود.

۳۷- مجمع الرجال

۱- در مجمع الرجال (۳۴/۶) به نقل از فهرست شیخ طوسی آمده: «المسائل الدينورية، المسائل المارزوانية» و حال آنکه «المسائل المازندرانية» صحیح است، كما اینکه در فهرست شیخ طوسی چاپ نجف نیز (ص ۱۵۸) آمده است. اما در فهرست شیخ چاپ هند و افسست دانشگاه مشهد (ص ۳۱۵) آمده: «المسائل الدينورية المازرانية» که این هم اشتباه است.

۲- در مجمع الرجال (۳۴/۶) دو مرتبه کتاب «المسائل الصاغانية» با عین ضبط شده است: «المسائل الصاغانية» که اشتباه، و با عین است: «المسائل الصاغانية».

۳- در مجمع الرجال (۳۴-۳۷/۶) به نقل از رجال نجاشی تمام کتب شیخ مفید نقل شده است. که چندین اشتباه چاپی و غیر چاپی- اکثراً به تبع رجال نجاشی چاپ قدیم- در آن رخ داده که می آوریم:

۱/۳- المجالس المجنوطة في فنون الكلام، و در پاورقی آورده شده: «المحفوظة خ ل». حال آنکه همین «المجالس المحفوظة في فنون الكلام» صحیح است و «المجالس المجنوطة» معنا ندارد رجوع شود به رجالی نجاشی، ص ۴۰۰.

۲/۳- الرد على العینی في الشوری، و در پاورقی آورده شده: «القبیعی خ ل». حال آنکه هر دو تصحیف است و صحیح آن «الرد على العتقی في الشوری» است. رجال نجاشی، ص ۴۰۱.

۳/۳- الرسالة الغریة، که صحیح آن «الرسالة العزیه» است.

۴/۳- کتاب الاشراف، که «کتاب الاشراف» است.

۵/۳- کتاب الاعلام، که «کتاب الاعلام» است.

۶/۳- الرد على ابن الاخشید، که «الرد على ابن الاخشید»

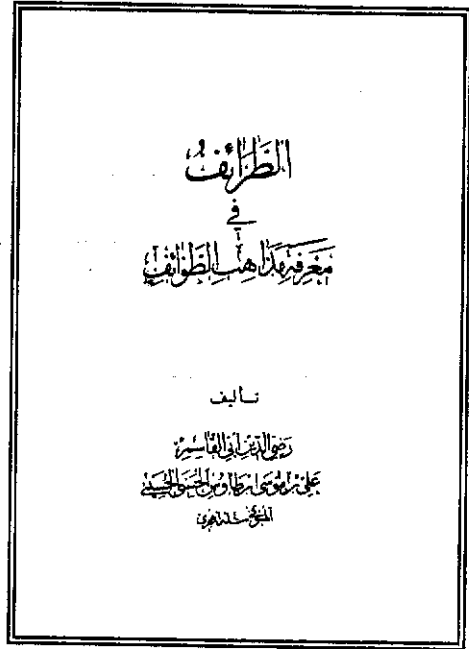
است.

۷/۳- مسألة في تخصيص الامام، که «مسألة في تخصيص

الایام» است.

و چندین مورد دیگر که در نقد اعیان الشیعه و معجم رجال

الحديث گفته شد.

المختلق ...» است.

۷- ام مولی فی اللسان، که «اقسام مولی فی اللسان» است.

۸- جواب ابی الحسن الحصنی مسائل الزیدیه، حال اینکه اینها دو کتابند: «جوابات ابی الحسن الحصینی» و «مسائل الزیدیه».

۹- مسألة في العين، که «مسألة في العترة» است.

۱۰- جوابات المشرقین ...، که «جوابات المشرقین ...»

است.

۱۱- الافتخار الرد على العینی في الحکایة والمحکي، حال آنکه اینها دو کتابند: «کتاب الافتخار» و «الرد على القتیسی في الحکایة والمحکي».

۱۲- الملة الحنبلیة، که «المسألة الحنبلیة» است.

۱۳- جوابات ابی الحماسی في الغیبة، حال آنکه اینها دو کتابند «جوابات ابن الحماسی» و «کتاب في الغیبة».

۱۴- الرد على ابی الرشد في الامامة، که «الرد على ابن رشید في الامامة» است.

۱۵- الرد على ابن الاحد في الامامة، که «الرد على ابن الاخشید في الامامة» است.

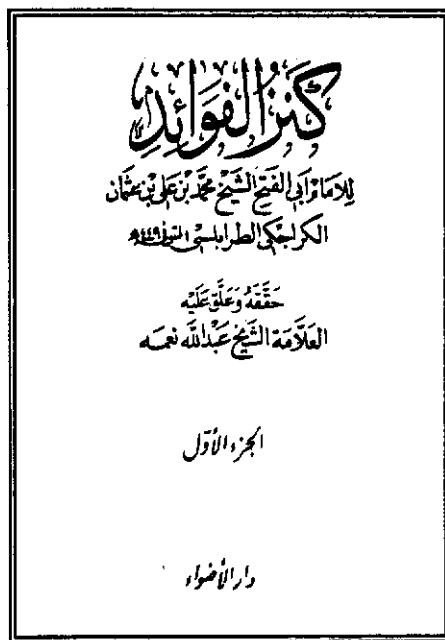
۱۶- المهدي في الامامة، که «العهد في الامامة» است.

۱۷- المسائل الحرائثیه، که «المسائل الحرائثیه» است.

۱۸- الرسالة الغریة، که «الرسالة العزیه» است.

و دهها غلط چاپی و غیر چاپی و دیگر که از ذکر آن

- ۱۰- کتاب العریض فی الکلام ، که «کتاب العویص فی الأحکام» است .
- ۱۱- جوابات أبی الحسن مسبط ... ، که «جوابات أبی الحسن سبط ...» است .
- ۱۲- جوابات أبی الیث الادنی ، که «جوابات أبی الیث الاوانی» است .
- ۱۳- الرد علی النفی فی الشوری ، که «الرد علی العتیقی فی الشوری» است .
- ۱۴- مسألة فی العین ، که «مسألة فی العترة» است .
- ۱۵- الزاهرات فی المعجزات ، که «الزاهر فی المعجزات» است .
- ۱۶- مقایس الأنوار ... ، که «مقایس الأنوار ...» صحیح است .
- ۱۷- آمده است : کتاب الافتخار فی الرد علی العینی فی الحکایة والمحکمی . اولاً اینها نام دو کتابند نه یک کتاب . ثانیاً اسمشان نیز غلط ثبت شده و صحیح آن چنین است : «کتاب الافتخار ، الرد علی القتیبی فی الحکایة والمحکمی» .
- ۱۸- الرد علی الجبار فی التفسیر ، که «الرد علی الجبائی فی التفسیر» است .
- ۱۹- مسألة الجنیة ، که «مسألة الجنیة» است .
- ۲۰- کتاب فیضة العقل علی الافعال ، که «کتاب قضیة العقل علی الافعال» است .
- ۲۱- جوابات ابن ابی الحامی ، که «جوابات ابن الحمّامی» است .
- ۲۲- جوابات ابن واقد التسنی ، که «جوابات ابن واقد السنّی» است .
- ۲۳- کتاب علی بن الاخشید فی الامامة ، که «کتاب الرد علی ابن الإخشید فی الامامة» است .
- ۲۴- مسألة فی میراث النسبی ، که «مسألة فی میراث النبی (ص)» است .
- ۲۵- کتاب العهد فی الامامة ، که «کتاب العمدة فی الامامة» است .
- ۲۶- المسائل الجرجانیة ، که «المسائل الحرّانیة» است .
- ۲۷- المسائل الغریة ، که «المسائل العزیة» است .
- ۲۸- الکلام فی ان المكان لا یخلو عن التکلم ، که «الکلام فی أنّ المكان لا یخلو من متمکن» است .

۳۸- قصص العلماء

- فهرست کتب شیخ مفید در کتاب قصص العلماء (ص ۴۰۶-۴۰۴) به ترتیب رجال نجاشی آمده که مطابق با رجال نجاشی چاپ قدیم است و ما در نقد اعیان الشیعه و معجم رجال الحدیث و ... تذکر داده ایم و اینک تنها چند اشتباه چاپی و غیر چاپی را که در قصص العلماء راه یافته است ، می آوریم :
- ۱- کتاب العیوب والمحاسن ، که «کتاب العیون والمحاسن» است .
- ۲- الرد علی الجاحظ والعقانیة ، که صحیح آن «الرد علی الجاحظ العثمانیة» است .
- ۳- کتاب نقض المرادنیة ، که صحیح آن «کتاب نقض المروانیة» است .
- ۴- کتاب المسائل الصاعیة ، که «کتاب المسائل الصاغانیة» است .
- ۵- آمده است : کتاب النقض علی أبی عبدالله البصری ، ۱۶ : کتاب فی المعتة و حال آنکه اینها نام یک کتاب است «کتاب النقض علی أبی عبدالله البصری کتابه فی المتعة» .
- ۶- مسألة فی نکاح الكتاب بیات ، که «مسألة فی نکاح کتابیات» است .
- ۷- جمل الغرایض ، که «جمل الفرائض» است .
- ۸- کتاب الحمل ، که «کتاب الجمل» است .
- ۹- الکلام فی المقوم ، که «الکلام فی المعدوم» است .

از کتابهایی که نام آن کلام داشته باشد باقی نمانده است]، تمهید [تمام آنها باقی نمانده اند] تقریب الاحکام [اولاً تقریر الاحکام صحیح است و ثانیاً باقی نمانده] و ... (ص ۱۸).

همانطور که ملاحظه می شود مؤلف صلاحیت تالیف چنین کتابی را نداشته است.

۴۰- فقهای نامدار شیعه

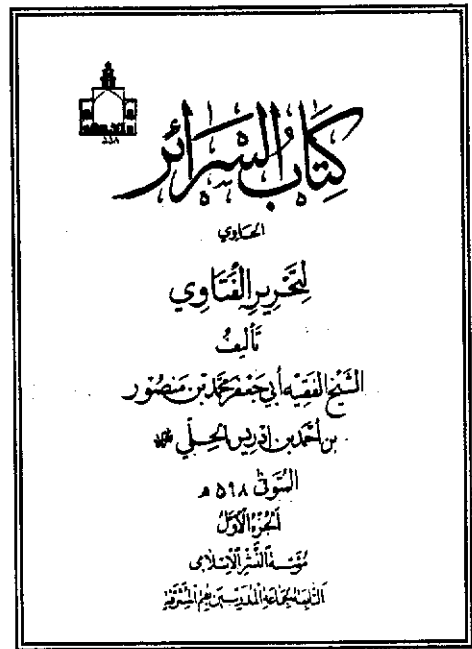
۱- در کتاب فقهای نامدار شیعه (ص ۵۷) آمده: «نجاشی ۱۷۱ جلد کتاب از تالیفات شیخ را ذکر کرده است که اسامی برخی از آنها به این ترتیب است: ۱- در اصول الفقه: مقننه و الفرائض الشرعیه و احکام النساء». حال آنکه هر سه تالیف اینها جزء کتب فقهی هستند نه کتب اصول فقه؛ در سراسر این کتاب از این اشتباهات فاحش و بی ربط بسیار دیده می شود که محض نمونه هر صفحه ای از این کتاب را می توانید ببینید.

۲- آمده است: «در علم کلام ... نقض المعتزلة، افصاح» و حال آنکه صحیح آن «نقض فضیلة المعتزلة»، و کتاب دیگر «افصاح» است.

۴۱- تأسیس الشیعة

۱- در تأسیس الشیعة (ص ۳۱۲) آمده: «الشیخ المفید ... صنف فی کل علوم الاسلام و اخرج فهرس کتبه تلمیذه أبو العباس النجاشی فی کتاب فهرست اسماء مصنفی الشیعة [یعنی رجال النجاشی]، و من جملة مصنفاته کتابه فی اصول الفقه تام المباحث مع صغر حجمه، و قد رواه عنه الشیخ أبو الفتح الکراجکی، و ادرجه بتمامه فی کتابه کنز الفوائد و قد طبع بایران و عدنا منه نسخة». حال آنکه کراجکی تمام کتاب اصول الفقه شیخ مفید را در کنز الفوائد نیاورده است و دو بار تصریح کرده که این مختصر کتاب اصول الفقه است. بنگرید: «مختصر التذکرة باصول الفقه استخراجته من کتاب شیخنا المفید» (کنز الفوائد ۱۵/۲). و در آخر رساله اصول فقه آمده: «و قد اثبت لك ايدك اللہ جمل ما سالت في اثباته و اورده مجرداً من حججه و دلالاته، ليكون تذكرة لك بالمعتقد كما ذكرت، و لم اتعد فيه مضنون کتاب شیخنا المفید ...» (کنز الفوائد ۲/۳۰)

و از همه مهمتر، در سرائر (۱/۱۳۳) مطلبی از کتاب اصول الفقه شیخ مفید نقل می کند که در کنز الفوائد نیست. و نیز طوسی در کتاب عدة الاصول موارد بسیاری از کتاب اصول فقه

۲۹- کتاب اهل السترقه في الاهلة والعدد، که «کتاب اهل الرقة في الاهلة والعدد» است. و دهها اشتباه چاپی و غیر چاپی دیگر از رجال النجاشی چاپ قدیم به این کتاب سرایت کرده است.

۳۹- علمای بزرگ شیعه

از باب ضرب المثل «تر و خشک با هم می سوزند»، ناچاریم که این کتاب سست را جزء کتابهای ارزشمند، نقد کنیم. زیرا کتاب آن قدر آبیکی و بی پایه است که نمی توان کل کتاب را به نقد کشید، بلکه به سختی می توان مطلب صحیحی در این کتاب پیدا کرد، ادعای ما با آوردن چهار سطر از اسامی کتب شیخ مفید به اثبات می رسد. بنگرید:

«تالیفات او را تا دویست جلد نوشته اند، بعضی آنها که تاکنون باقی مانده [!؟] و اغلب بچاپ رسیده عبارتند: از ارشاد، اختصاص، اعلام، افتخار [باقی نمانده، چه رسد که چاپ شده باشد]، اقتاع [این کتاب هم باقی نمانده] ایضاح [که ایضاح صحیح است و معلوم نیست باقی مانده باشد]، افصاح، انتظار [مرحوم مفید چنین کتابی ندارد، چه رسد که باقی مانده باشد و یا به چاپ رسیده باشد]، اطراف [باقی نمانده] اشراف، آمالی [که آمالی صحیح است]، ایمان ایطالس، امامت امیرالمؤمنین، انتصار [باقی نمانده]، انسان، اعجاز القرآن، اصول فقه، بیان [باقی نمانده] نکت، کلام [که مرادشان هر کدام

استفاده می کنند. با پوزش از محضر استاد چند غلط چاپی و غیر چاپی در این کتاب در ارتباط با آثار شیخ مفید رخ داده که اشاره می شود.

۱- کتاب فصول از عیون و محاسن ، که «کتاب فصول از عیون و محاسن» است.

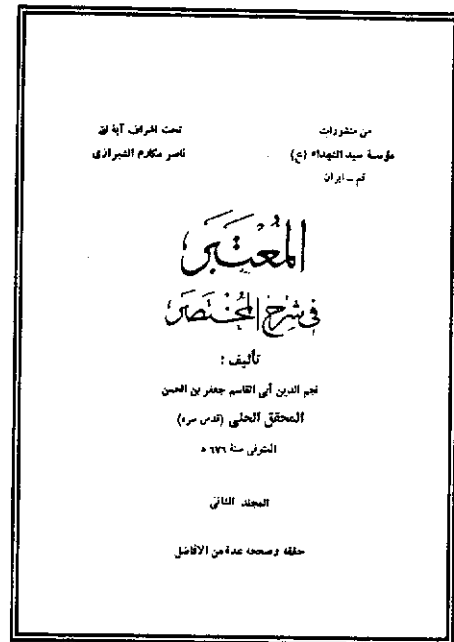
۲- جوابات البرقی فی فروع الفقه ، که «جوابات الترقی فی فروع الفقه» است.

۳- الرد علی القسفی فی الشوری ، که «الرد علی العتقی فی الشوری» است.

۴- جوابات ابی جعفر محمدبن الحسین الیشی ، که «جوابات ابی جعفر محمدبن الحسین الیشی» است.

۵- در ص ۲۵۸ آمده: «کتب اضافی ابن شهر آشوب اینهاست: ... رد العدم ... ، الاشراف فی لغت اهل البيت» حال آنکه اولی «رد العدم» و دومی «الاشراف فی نعت اهل البيت» است.

۶- در ص ۲۵۹ آمده: «مثلاً المبین همان المنیر ، الاقتصار همان الانتصار ، المسائل السرویه همان مسائل مازندرانیه ... باشد و ممکن است نباشد». در مورد کتاب اوّل یقیناً المبین همان کتاب «المنیر» است و در هر دو چاپ معالم العلماء (چاپ اقبال و چاپ نجف) به اشتباه ثبت شده است. زیرا در نسخه های خطی معالم العلماء که از روی خط سید ابن طاوس نوشته شده، نام صحیح کتاب «المنیر» آمده است. و الانتصار هم غیر از الاقتصار است. در مورد کتاب سوم نیز باید گفت که آنها دو کتابند کتاب المسائل السرویه در عده رسائل مفید به چاپ رسیده و المسائل المازندرانیه کتابی است که خود شیخ مفید در کتاب دیگرش به نام المسائل السرویه از آن یاد کرده و فرموده است: «... و قد اجبت عن كثير من الأخبار المختلفة في مسائل ورد علي بعضها من ... و بعضها من ناحية تعريف بمازندران». (المسائل السرویه ضمن عده رسائل مفید ، ص ۲۲۳). بنابراین وقتی که در مسائل سرویه نام کتاب المسائل المازندرانیه را می برد ، یقیناً آنها دو کتابند نه یک کتاب. از آنجا که اسامی کتب شیخ مفید از رجال نجاشی چاپ قدیم اخذ شده ، دهها اشتباه ریز و درشت دیگر در این کتاب موجود است که با مقایسه با رجال نجاشی چاپ مصحح (از ص ۴۰۲-۳۹۹) مشخص می شود و ما از ذکر آنها به خاطر طولانی شدن خودداری می کنیم.

شیخ مفید نقل کرده است که در کنز الفوائد نیست.

۲- در تاسیس الشیعه (ص ۳۳۶) آمده: «الشیخ المفید ... له کتاب البیان فی انواع علوم القرآن» حال آنکه در کتابهای رجال و تراجم چنین کتابی را به شیخ مفید نسبت نداده اند. آری در رجال نجاشی (ص ۴۰۱ و ۴۰۰) چند کتاب در موضوع قرآن به شیخ مفید نسبت داده شده، ولی هیچکدام به آن اسم نیست. بنگرید: «الکلام و جوه اعجاز القرآن»، «کتاب البیان فی تألیف القرآن»، «الکلام فی حدث (حدوث) القرآن»، «کتاب البیان عن غلط قُطرب فی القرآن».

۳- در تاسیس الشیعه (ص ۳۸۲) آمده: «... رجعنا إلى ما فی فهرست الطوسی قال بعد کلامه المتقدم فمن کتبه ... المسائل الدینوریه ، المسائل المنشوره نحواً من مائة مسألة» در صورتی که در فهرست شیخ طوسی (ص ۱۵۸) چنین آمده است: «... المسائل الدینوریه ، المسائل المازندرانیه ، والمسائل المنشوره نحو من مائة مسألة». بنابراین «المسائل المازندرانیه» ساقط شده و «المسائل المنشوره» نیز غلط ثبت شده است.

۴۲- مفاخر اسلام

فهرست کتب شیخ مفید در کتب مفاخر اسلام (۳/۲۵۹-۲۵۵) از کتابهای رجال نجاشی و فهرست شیخ و معالم العلماء نقل شده است. کتاب مفاخر اسلام یکی از بهترین های کتابهای فارسی در شرح حال عالمان است و عامه مردم و طلاب از آن

آری شیخ طوسی کتابی به نام «المفصح فی الامامة» دارد. که در کتاب «الرسائل العشر» (ص ۱۳۸-۱۱۵) چاپ شده است. یقیناً مراد کتاب نقض، کتاب شیخ مفید بوده است نه کتاب شیخ طوسی. زیرا بعد از چند صفحه در دفاع از مؤلف کتاب نام مفید را می برد.

۴۵- میر حامد حسین

به جهت اتقان و پر مایه بودن کتابهای استاد حکیمی، کمتر اشتباه و لغزشی در آثار ایشان دیده می شود، ولی از آن جا که در کتابهای دیگر اشتباه و غلط بسیار زیاد است، تعدادی از آنها به کتاب با ارزش «میر حامد حسین» راه یافته است که:

۱- در کتاب میر حامد حسین (ص ۴۶ و ۴۹) آمده: شماری از کتابها و رساله های وی را که به چاپ رسیده است یاد می کنیم ... ، ۸- الثقلان ... این رساله در مجموعه عده رسائل به چاپ رسیده است. حال آنکه تنظیم کننده کتاب عده رسائل مفید به اشتباه چهار سؤال و جواب آخر از شانزده سؤال و جواب المسائل الجارودیه را به عنوان «کتاب الثقلان» از شیخ مفید مستقلاً در عده رسائل مفید (از ص ۱۶۵ تا ۱۷۴) آورده و این اشتباه به کتاب بالا نیز سرایت کرده است.

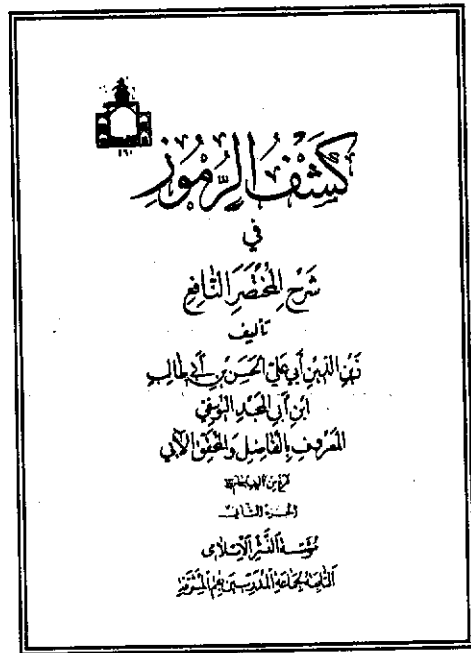
بله مرحوم نجاشی در رجال (ص ۴۰۱) کتابی در این موضوع به عنوان: «مساله فی قوله علیه السلام انی مخلف فیکم الثقلین» برای شیخ مفید نام برده که خارج از محل بحث است.

۲- در ص ۵۳ آمده: «النکت الاعتقادیة ... چاپ دوم آن در بغداد ... است. با تعلیقات علامه سید هبیه الدین شهرستانی ...»، رساله نکت الاعتقادیة چندین بار به چاپ رسیده و ترجمه و حواشی سودمندی نیز برای آن نوشته شده است و حال اینکه این کتاب از فخر المحققین، پسر علامه حلی است و به اشتباه به شیخ مفید نسبت داده اند.

۳- در ص ۴۷ کتاب الاختصاص تألیف شیخ مفید شمرده شده که چنین نیست.

۴۶- الطرائف

در طرائف (۱/ ۱۲۰) آمده: «قال عبدالمحمود: سید این طاووس»: و قد وقفت علی کتاب اسمه کتاب العمدة فی الاصول، اسم مصنفه محمد بن محمد بن النعمان و یلقب بالمفید قد اورد فيه الاحتجاج علی صحة الامامة بحديث نبيهم

۴۳- فهرست کتابهای چاپی عربی

در کتاب فهرست کتابهای چاپی عربی (ص ۸۹۴) آمده: «المقنع فی الفقه، شیخ المفید أبو عبدالله محمد بن محمد النعمان البغدادی (او) شیخ الصدوق ...، طهران ۱۲۷۶ سنة، رحلی، ضمن جوامع الفقه [جوامع الفقهیة] اولاً المقنع فی الفقه تألیف شیخ صدوق است، و شیخ مفید کتاب المقنعة دارند، ثانیاً کتاب مقنعه شیخ مفید در آن سال ۱۲۷۶ جزء جوامع الفقهیة به چاپ نرسیده بود، بله اخیراً کتاب مقنعه شیخ مفید در آخر جوامع الفقهیة اضافه شده و به چاپ رسیده است که خارج از محل بحث است.

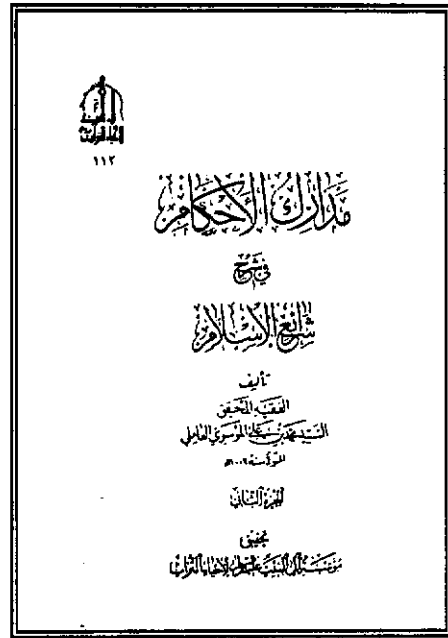
۴۴- نقض

در کتاب نقض (ص ۲۳۵) عبارتی از کسی نقل می کند که: «... و کتاب المفصح فی الامامة که محمد نعمان الحارثی [تألیف] کرده است، چند طعن برای اجلای صحابه زده است ...» صاحب نقض در جواب ایشان (در ص ۲۴۳) گفته اند: «اما آنچه گفته است که: محمد نعمان حارثی در کتاب آورده است، در کتاب المفصح فی الامامة. اجلاء صحابه را طعنها زده است ... خود بخلاف راستی است». حال آنکه کسی به شیخ مفید کتاب «المفصح فی الامامة» را نسبت نداده و یقیناً مرادشان «الافصاح فی الامامة» است، و مطالبی که از این کتاب نقل کرده یا «الافصاح» سازگار است.

است؛ کما اینکه آقا بزرگ در ذیل عبارتش آورده: «... و توجد نسخة اخرى في الرضوية مكتوب على ظهرها أنه عقائد فخر الدين ابن العلامة الحلبي». و نیز رجوع شود به فهرست کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی (۱/۱۷۴)، چاپ جدید در ذیل نسخه شماره ۲۰۶، و نیز فهرست القبائی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ص ۴۰۵.

و به تبع اشتباه این کتاب چاپ شده و منطبق نمودن آقا بزرگ کتاب «النکت فی مقدمات الاصول» شیخ مفید را بر این «النکت الاعتقادية» چاپ شده، در تمام فهرست نسخ خطی کتابخانه ها، نسخه های «رساله ای در عقاید» فخر المحققین را به عنوان النکت الاعتقادية شیخ مفید ثبت و ضبط کرده اند که اشتباه است.

که از آن جمله کتب فهرست است: ۱- فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، مجموعه های: ۱/ ۸۷۸ و ۲/ ۷۰۰۰ و ۱۶/ ۷۵۴۷ و ۶/ ۷۶۹۳ و ۱/ ۸۳۱۵ و ...، ۲- کتابخانه مدرسه فیضیه مجموعه ۵/ ۱۱۵۲، ۳- کتابخانه ملک مجموعه ۱/ ۲۶۰۲، ۴- کتابخانه آستانه حضرت معصومه مجموعه ۱/ ۷۲، ۵- کتابخانه دانشگاه اصفهان مجموعه ۲/ ۱۸۲، ۶- کتابخانه دانشکده ادبیات تهران مجموعه ۱/ ۲۴۳، ۷- کتابخانه حسینییه شوشتریها مجموعه ۷/ ۳۰۰، ۸- مدرسه رضویه مجموعه ۲/ ۹۸، ۹- دانشکده حقوق تهران مجموعه ۴/ ۱۵۵. ادله ای که ثابت می کند «النکت الاعتقادية» چاپ شده از شیخ مفید نیست، رجوع شود به خاتمه کتاب «فهرست آثار شیخ مفید در کتابخانه آیه الله المرعشی النجفی» که توسط فاضل دانشمند جناب حجت الاسلام والمسلمین آقای رضا مختاری به رشته تحریر در آمده است.

محمد صلی الله علیه و آله انی تارک فیکم الثقلین و هذا القظه: ...» در رجال نجاشی و فهرست شیخ و معالم العلماء کتابی به نام «العمدة فی الاصول» را به شیخ مفید نسبت نداده اند، و به احتمال قوی این کتاب همان «کتاب العمدة فی الإمامة» باشد که در رجال نجاشی (ص ۴۰۲) آمده است.

و یا احتمالاً مراد از العمدة فی الاصول کتابی بوده که شیخ مفید در امامت داشته است. مانند ایضاً و ... و به جهت نداشتن اسمی برای آن کتاب به این نام ذکر شده است. در ذریعه نیز کتاب «العمدة فی الاصول» نامش نیامده و در هیچ کتابی غیر از «الطرائف» مطرح نشده است. و مطالبی که از این کتاب نقل شده است، در هیچ یک از کتب موجود شیخ مفید نیست.

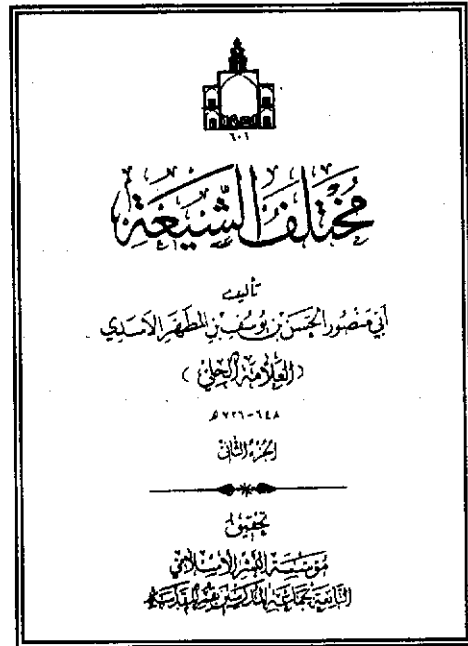
۴۷- النکت الاعتقادية

سالها پیش رساله ای با نام «النکت الاعتقادية» به عنوان یکی از تالیفات شیخ به تصحیح مرحوم هبة الدین شهرستانی در بغداد چاپ شد و پس از آن نیز بارها- و بعضاً با ترجمه فارسی آن- به چاپ رسید و مسلم می نمود که تالیف شیخ مفید است. آقا بزرگ نیز در ذریعة (۲۴/ ۳۰۲) در زیر عنوان «النکت فی مقدمات الاصول» که مرحوم نجاشی این عنوان را در رجال خود (ص ۳۹۹) به شیخ مفید نسبت داده است بر کتاب النکت الاعتقادية چاپ شده منطبق کرده حال اینکه کتاب چاپ شده به عنوان «النکت الاعتقادية» تالیف فخر الحقیقین، پسر علامه حلّی

۴۸- محمد بن محمد بن النعمان الشیخ المفید

۱- در این کتاب جزء مؤلفات چاپی شیخ مفید آمده است: «الهدایة فی الفقه، طهران ۱۲۷۶ هـ». اولاً شیخ مفید کتابی به نام «الهدایة فی الفقه» ندارد، چه رسد به اینکه چاپ شده باشد. مشخصات داده شده منطبق با کتاب «الهدایة» شیخ صدوق است که در ضمن کتاب «الجوامع الفقهیة» در سال ۱۲۷۶ هـ به طبع رسیده است.

۲- همچنین در ضمن کتب چاپی شیخ مفید آمده است: «رسالة فی الرد علی الباقلائی، النجف المطبعة التجاریة» که نام

رسیده است، ولی کتاب «شرح کتاب الإعلام» مفقود است.
در سرائر (۱/۱۵۵) آمده: «شرح کتاب الإعلام» که صحیح
آن «شرح کتاب الإعلام» است.

۲- در سرائر (۱/۳۱۱) آمده: «و مذهب شیخنا المفید ایضاً
فی کتاب الاشراف» که صحیح آن «... الاشراف» است و نه
«الاشراف»

۳- در سرائر (۲/۷۳۸) آمده: «و ما اخترناه و حررناه مذهب
شیخنا محمد بن محمد بن النعمان المفید، فی کتابه التمهید» و در
پاورقی آورده اند: «التمهید: مخطوط» و حال آنکه کتاب التمهید
شیخ مفید مفقود است و هنوز نسخه ای از آن به دست نیامده
است. بنابراین جمله «التمهید: مخطوط» اشتباه است.

۵- المعتمر

در رجال نجاشی (ص ۴۰۲) کتابی به نام «الرسالة العزیه» به
شیخ مفید نسبت می دهد، و از این کتاب در اکثر کتب فقهی
مطلب نقل شده است، و از آن کتابها، کتاب «المعتمر» محقق
اوّل است. در کتاب معتمر چند اشتباه درباره این کتاب رخ داده
است. بنگرید:

۱- در معتمر (۱/۲۹۱) آمده: «والمفید فی الرسالة العزیه» که
غلط است و صحیح آن «الرسالة العزیه» است؛ کما اینکه در
معتمر طبع قدیم (ص ۷۸) «العزیه» ضبط شده است.

۲- در معتمر (۲/۵۸۵ و ۶۴۱) دو مرتبه گفته شده:
«المفید فی الغریه» یا «الرسالة الغریه» که صحیح آن «العزیه»
است.

۳- در معتمر (۱/۹۶) آمده: «... ذکره فی الرسالة الغریه» که
«العزیه» صحیح است.

۴- در مقدمه محقق بر معتمر (۱/۳۴) آمده: «و ربما احتجت
إلی رمز الکتب فلیکن هذه ... الرسالة الغریه (غر)»، که صحیح
آن «الرسالة العزیه (عز)» است.

۵- و نیز در مقدمه محقق بر معتمر (۱/۳۴) آمده: «و ربها
احتجت إلی رمز الکتب فلیکن هذه ... الارکان (ن)»: با تفحص
ناقصی که در کتاب معتمر انجام دادیم، نام کتاب «الارکان»
شیخ مفید در کتاب معتمر نیامده است.

۶- در معتمر (۱/۷۱) آمده «و قال المفید فی المقنع» که
صحیح آن «المقنعة» است.

دیگری از کتب شیخ مفید است که معرفی کرده و در عده رسائل
مفید (ص ۱۸۲-۱۸۱) به عنوان «رسالة فی النص علی
امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام» چاپ شده است.

۴۹- کنز الفوائد

کراجکی در کنز الفوائد (ص ۲۳۵)، طبع قدیم و ج ۲/۱۰۱،
طبعه جدید، بیروت) یک سؤال و جواب از شیخ مفید در کتاب
إشراف نقل کرده است که در هر دو چاپ به این نحو «... فی
کتاب الاشراف» ضبط شده است که صحیح آن «کتاب الاشراف»
است. کتاب إشراف شیخ مفید تا کنون چاپ نشده و بزودی
توسط کنگره شیخ مفید به زور طبع آراسته خواهد شد. سؤال و
جوابی که در کنز الفوائد آمده، در کتاب الاشراف (ص ۱۷)
چاپ کنگره آمده است. منشأ اشتباه اکثر کتب فقهی و غیر فقهی
در نوشتن و تلفظ «کتاب الاشراف» به صورت «کتاب الاشراف»
همین چاپ قدیم کنز الفوائد و کتاب رسائل شهید ثانی (کتاب
و جوب صلاة الجمعة) بوده است.

۵۰- سرائر

۱- مرحوم مفید کتابی به نام «کتاب الإعلام» دارد (رجال
نجاشی، ص ۴۰۰) و کتاب دیگری به نام «شرح کتاب الإعلام»
دارد. و مراد از «کتاب الإعلام»، الإعلام فیما اتفقت علیه من
الاحکام است که در عده رسائل مفید (ص ۳۱۸ تا ۳۴۲) به چاپ

۵۴- مدارك الاحكام

در كتاب مدارك الاحكام نيز چندین مرتبه كتابه «العزیه» مفید «الغریه» ضبط شده است . بنگرید .

- ۱- در مدارك الاحكام (۲/۲۲۹) آمده: «والمفید فی المسائل الغریه» که «المسائل العزیه» صحیح است .
- ۲- در مدارك الاحكام (۵/۲۵۶ و ۳۷۸ و ۴۲۷) آمده: «... المفید رحمه الله فی المسائل الغریه» که صحیح آن «المسائل العزیه» است .

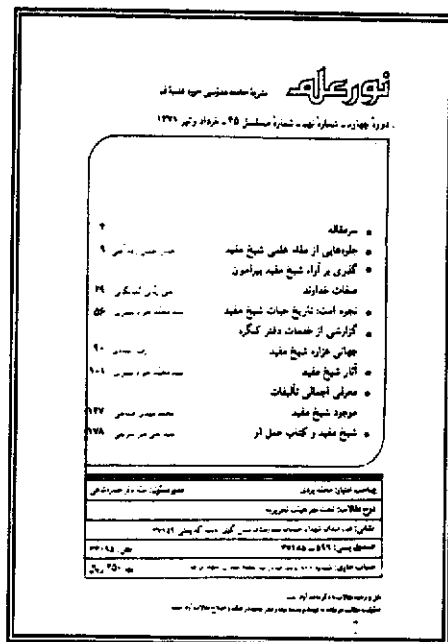
۵۵- رسائل شهید ثانی

در رجال نجاشی (ص ۳۹۹) کتابی به عنوان «كتاب الإشراف» از برای شیخ مفید یاد شده است ، که نام کامل آن «الإشراف فی عامه فرائض الاسلام علی مذاهب آل الرسول علیهم السلام» است و در دو نسخه خطی شماره ۷۸/۴ و ۲۴۳/۴ در کتابخانه حضرت آیه الله المرعشی به همان عنوان ذکر شده است . شهید ثانی از کتاب «الإشراف» در کتاب وجوب صلاة جمعة (چاپ شده در ضمن رسائل شهید ثانی) از این کتاب به عنوان «الإشراف فی عامه فرائض الإسلام» یاد کرده است رسائل شهید ثانی ص ۷۷ یا رساله صلاة الجمعة ص ۳۴ (چاپ دفتر انتشارات اسلامی) و در ذریعة (۲/۱۰۲) به نام «الإشراف فی عام [كذا] فرائض الإسلام» یاد کرده است و لکن در رسائل شهید ثانی (ص ۶۸) این کتاب به صورت «الأشراف» ضبط شده که صحیح آن «الإشراف» است .

۵۶- النهایة و نکتها

یکی از چند کتابی که توسط دفتر انتشارات اسلامی با تصحیح خوب و چاپی کم غلط منتشر شده ، کتاب «النهایة و نکتها» است که یک یا چند اشتباه چاپی در آن هرگز از ارزش و عظمت آن نمی کاهد :

- ۱- در النهایة و نکتها (۲/۴۸۰) آمده: «اختاره المفید فی کتاب الاعلام» که صحیح آن «كتاب الاعلام» است .
- ۲- در پاورقی النهایة و نکتها (۲/۴۷۹ و ۳/۲۶۹) آمده: «... المفید فی کتاب الاعلام» که «كتاب الاعلام» است و این دو مورد اشتباه چاپی است .

۵۲- كشف الرموز

در كتاب كشف الرموز چند مرتبه نام كتاب «العزیه» شیخ مفید «الغریه» ضبط شده است :

- ۱- در كشف الرموز (۱/۲۵۹ و ۲۷۲ و ۲۹۷) «الرساله الغریه» آمده که صحیح «الرساله العزیه» است . رجوع شود به رجال نجاشی ، ص ۴۰۲ .
- ۲- در كشف الرموز (۲/۱۵۶ و ۳۷۲) «المسائل الغریه» آمده که صحیح آن «المسائل العزیه» است .

۵۳- الدروس

چندین دفعه نام كتاب «العزیه» شیخ مفید در كتاب الدروس شهید اوّل (چاپ جدید) به اشتباه ضبط شده است .

- ۱- در الدروس (۱/۲۶۰) در متن كتاب آمده: «و يظهر من المفید فی الغریه» و در پاورقی نیز آورده اند: «فی (ز) العزیه» که باید گفت همین نسخه ای که در پاورقی از آن نقل کرده اند صحیح است و نام كتاب «العزیه» است و اگر حداقل به الذریعه رجوع می کردند می دانستند که کتابی به نام «الغریه» نداریم ، بلکه در ذریعه هم «العزیه» آمده است .
- ۲- در پاورقی دروس (۱/۲۰۳ و ۲۰۶ و ۲۶۱) آمده: «ذكر قوله هذا في الرسالة الغریه» که صحیح آن «الرساله العزیه» است . رجوع شود به رجال نجاشی ، ص ۴۰۲ .

فصلنامه علمی پژوهشی

رجوع کنید به مختلف الشيعة، ۱/ ۲۷۱ و ۲۱۹ (چاپ مرکز مطالعات تحقیقات اسلامی)

۲- در مختلف الشيعة (۲/ ۳۷۲ و ۳۸۶، ۳۷۶، ۴۰۷، ۴۱۵، ۴۲۰) (چاپ دفتر انتشارات اسلامی) نام کتاب العزیه به غلط «الغریه» ضبط شده است.

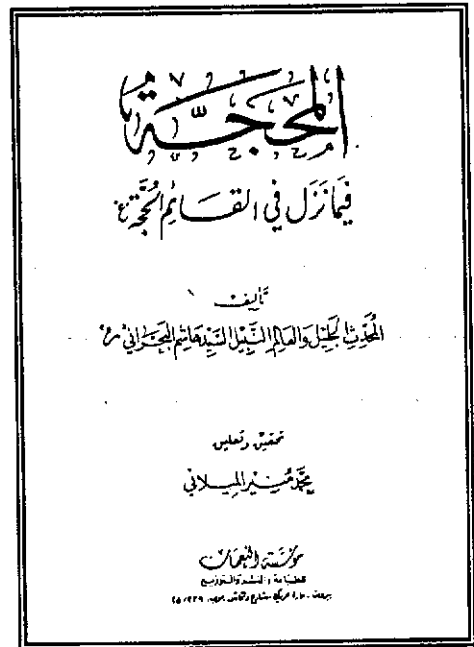
در میان کتب فقهی تصحیح شده تنها ۳ کتاب فقهی مصححان آن، نام کتاب العزیه را صحیح ثبت کرده اند که عبارتند: ۱- الرسائل التسع، ۲- تنقیح الرائع، ۳- مختلف الشيعة (چاپ مرکز تحقیقات).

۵۹- مستمسک العروة الوثقی

در کتاب مستمسک (۱/ ۴۳۵-۴۳۴) به تبع بحار الانوار آمده است: «... و نحوه ما فی مناقب ابن شهر آشوب عن کتاب المعتمد فی الاصول للشیخ المفید عن علی بن مهزیار، و ما فی البحار عن کتاب یظنه مجمع الدعوات لمحمد بن موسی بن هارون التلعکبری...» در نقد بحار مفصلاً بحث شد، اما به طور خلاصه عبارت مستمسک از بحار الانوار (۷۷ یا ۸۰/ ۱۱۷) اخذ شده است و در بحار چاپی نسبت داده شد که ابن شهر آشوب در مناقب از کتاب المعتمد فی الاصول تألیف شیخ مفید روایتی را نقل کرده است.

حال آنکه در مناقب چهار جلدی و مناقبی که اخیراً در بیروت چاپ شده، چنین نسبتی را نداده، بلکه آمده است: «المعتمد فی الاصول قال علی بن مهزیار...» (مناقب ۴/ ۴۱۳). بنابراین به احتمال قوی نسخ بحار جمله «للشیخ المفید» را اضافه کرده اند؛ کما اینکه در مستدرک الوسائل همین روایت از مناقب بدون استناد به شیخ مفید، نقل شده است. بنگرید: «ابن شهر آشوب فی المناقب: نقلاً من کتاب المعتمد فی الاصول، قال علی بن مهزیار» (مستدرک الوسائل ۲/ ۵۶۲).

بنابراین جمله «للشیخ المفید» اولاً از اضافه نسخ است، و ثانیاً محتملاً جمله «المعتمد فی الاصول» نام کتابی نیست، بلکه مراد در اینجا یعنی در اصول معتمده چنین روایتی آمده است. مؤید این نظر، اینکه، علامه مجلسی بعد از نقل این روایت از مناقب ابن شهر آشوب همین روایت را نقل می کند: «و وجدت فی کتاب عتیق من مؤلفات قدماء اصحابنا اظنه مجموع الدعوات لمحمد بن هارون بن موسی التلعکبری رواه عن... عن علی بن یقطين الیهوازی عنه علیه السلام مثله» (بحار الانوار ۸۰

۵۷- جامع المقاصد

۱- در کتاب جامع المقاصد (۱۲/ ۱۲۳) آمده: «... اختاره المفید فی احکام النساء» و در پاورقی نوشته اند: «احکام النساء، ضمن رسائل الشیخ المفید: ۲۰» حال آنکه کتاب احکام النساء تاکنون چاپ نشده است، چه رسد به اینکه در ضمن رسائل شیخ مفید باشد. کتاب مزبور برای اولین بار توسط کنگره هزاره شیخ مفید چاپ خواهد شد.

مضافاً اینکه صفحه ۲۰ عدة رسائل مفید، کتاب افصاح شیخ مفید است که کتاب کلامی است و بحث ما نحن فیہ، موضوع فقهی است.

۲- در جامع المقاصد (۱۳/ ۳۵) آمده «و قال المفید فی الغریه» که صحیح آن «قال المفید فی العزیه» است. رجوع شود به رجال نجاشی، ص ۴۰۲ والذریعه، ۱۵/ ۲۶۳ و ۱۱/ ۲۱۰.

۵۸- مختلف الشيعة

چندین مرتبه نام کتاب شیخ مفید در کتاب مختلف الشيعة (چاپ دفتر انتشارات اسلامی) به غلط ضبط شده است. بنگرید:

۱- در مختلف الشيعة (۱/ ۳۸۱ و ۴۳۱) آمده: «و هو قول المفید فی الرسالة الغریه» که صحیح آن «الرسالة العزیه» است. اما در مختلف الشيعة که توسط مرکز مطالعات تحقیقات اسلامی به چاپ رسیده، نام این کتاب صحیح ضبط شده است

در کتب فقهی از کتاب فقهی مرحوم مفید به نام «الأركان في الفقه» مطلب نقل کرده اند. بنگرید به: السرائر (۱/۳۰۵) و (۵۳۹)، المعبر (۱/۳۴)، كشف الرموز (۱/۳۳۸). المختلف (۲/۲۴۳)، چاپ مؤسسة النشر الإسلامي، مهذب البارع (۱/۴۱۲)، الذکری (ص ۱۳۷ و ۱۰۷)، مدارك الأحكام (۲/۲۲۹). با این حال هیچ شکی باقی نمی ماند که اینها دو کتابند نه یک کتاب.

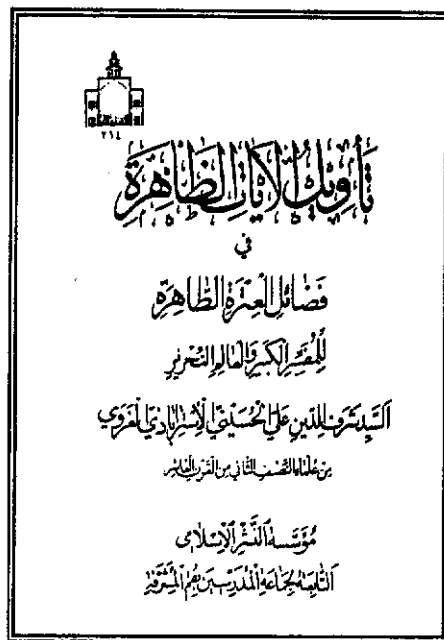
۴- در ص ۱۰۲ آمده: «رسالة الجنیدی إلى أهل مصر نیز ظاهراً کلمه نقض افتاده، و احتمالاً این رساله با النقض علی ابن الجنید فی اجتهاد الرأي متحد است». حال آنکه تا مادامی که نسخه ای از این کتاب به دست نیامده باشد، و یا قرآنی بر اتحاد نداشته باشیم، نمی توانیم این دو کتاب را یکی قلمداد کنیم، با وجودی که نجاشی نام هر دو را ذکر کرده است (رجال نجاشی، ص ۴۰۰ و ۴۰۲).

۵- در ص ۱۰۷ سطر ۱۲ «الترفضی» آمده که «الترفضی» صحیح است.

در ص ۱۰۲ و ۱۰۳ آمده: «در نگاه نخستین ممکن است کتاب جمل را همان النصره لسید العترة دانست که شیخ طوسی از آن با نام النصره لسید العترة فی احکام البغاة علیه بالبصرة یا کرده، ولی با توجه به اینکه شیخ طوسی به جزء این کتاب [النصره لسید العترة ...] از کتاب دیگری با نام احکام اهل الجمل نام می برد، کتاب الجمل ظاهراً غیر از کتاب النصره لسید العترة باشد و با کتاب اخیر [احکام اهل الجمل] متحد است». بنابراین نجاشی دو کتاب برای شیخ مفید در این موضوع نام برده است، کما اینکه شیخ طوسی در فهرست نیز دو کتاب نام برده است؛ ولیکن کتابی که الان موجود است و چندین مرتبه هم چاپ شده، دو قسمت است که می تواند هم «جمل» باشد و هم «النصره لسید العترة». این در صورتی است که دو کتاب مستقل فرض کنیم، و اگر هر دو نام را برای یک کتاب فرض کنیم مسلم است که کتاب چاپ شده، همانی است که شیخ و نجاشی با دو نام از آن یاد کرده اند.

نتیجه اینکه غیر از کتاب موجود چیزی دیگری در این موضوع از برای شیخ مفید نیست، چه این را یک کتاب فرض کنیم یا دو کتاب.

۷- در ص ۱۰۴ ضمن معرفی کتابهای مفید در معالم العلماء، از کتاب «تقریر الاحکام» یاد نشده که تنها در معالم العلماء نام

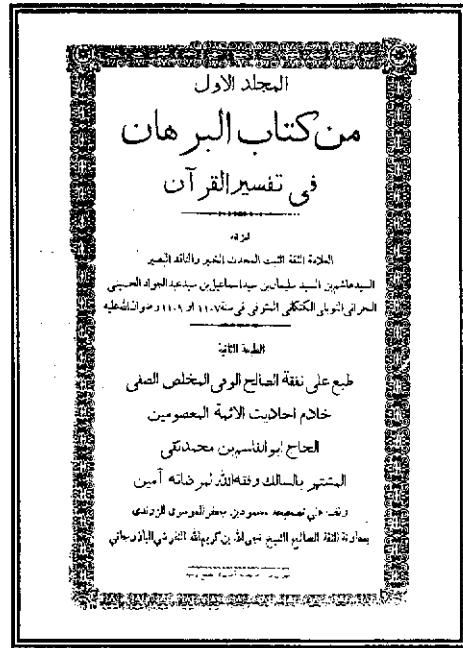
یا ۸۳/۱۱۸). بنابراین همان طور که علامه مجلسی در انتساب این کتاب مردود بوده، ابن شهر آشوب هم مردود بوده و لذا فرموده است: «المعتمد في الاصول» یعنی کتابی که از قدما است و از اصول معتمده است. و احتمال هم دارد که مراد نام کتاب باشد.

۶۰- مجله نور علم (ویژه هزاره شیخ مفید - ره)

۱- در مجله نور علم شماره ۴۵/، ویژه هزاره شیخ مفید، ص ۹۴ جزء کتابهای شیخ مفید آمد: «۲- الحکایات ...» حال آنکه الحکایات کتاب مستقلی نیست، بلکه بخشی از کتاب الفصول المختارة است.

۲- نیز همان صفحه جزء کتب موجود شیخ مفید آمده: «۱۵- انکاح علي عليه السلام بنته عمر». این کتاب مفید مفقود است و نسخه ای از آن هنوز به دست نیامده است. البته بحث انکاح در دیگر کتب شیخ مفید مثل المسائل السروية والمسائل العکبرية و ... مطرح شده است.

۳- در ص ۱۰۳ آمده: «کتاب الأركان في الفقه نیز احتمالاً غیر از کتابی است که نجاشی با عنوان الأركان في دعائم الدين به مفید نسبت می دهد». باید گفت یقیناً اینها دو کتابند: یکی فقهی و دیگری کلامی مرحوم مفید از کتاب کلامی خود «الأركان في دعائم الدين» در کتابهای تصحیح الاعتقاد (ص ۵۶) و الفصول المختارة (ص ۲۸۴ و ۲۸۶ الحکایات) نام برده است، و فقها نیز

- ۲- نیز در جواهر ۵/ ۴۶ آمده: «کخبیر ... المروی عن کتاب الاختصاص للمفید»
- ۳- در مقدمه مدینه المعاجز ص ۳ آمده: «مسألة الامامة ... ممن صنف في ذلك من علمائنا المتقدمين من اصحاب ... كتاب العمدة في الامامة ... للشيخ ... المفید» که صحیح آن: «العمد في الامامة» است. رجوع شود به رجال نجاشی ص ۴۰۲.
- ۴- در کتاب تأویل الآيات الظاهرة استرآبادی چندین دفعه آمده: «الشيخ المفید في كتاب الغيبة» و نیز روایاتی از شیخ مفید نقل شده است. که در تمام این موارد به اشتباه، کتاب غیبت نعمانی را به شیخ مفید نسبت داده شده، و این اشتباه در کتاب تأویل الآيات الظاهرة (چاپ دفتر انتشارات اسلامی) صفحات ۱۳۳ و ۲۰۸ و ۳۱۳ و ۶۳۷ و ۶۸۳ و ۷۰۸: «ما رواه الشيخ المفید في كتاب الغيبة» یا «ما رواه الشيخ المفید عن محمد بن یعقوب» و ...
- و این اشتباه تأویل الآيات الظاهرة به کتابهای سید هاشم بحرانی سرایت کرده است، بنگريد به كتاب تفسير البرهان ۱/ ۳۳۴ و ۱۲۲/۲ و ۴۵/۳ و ۲۲۰/۲، ۲۹۱/۲، ۴۰۰؛ و نیز كتاب المحجة صفحات ۵۲ و ۹۲ و ۱۳۶ و ۲۲۰ و ۲۳۲ و ۲۳۸.
- و اشتباهات هر سه كتاب یاد شده (تأویل الآيات الظاهرة و البرهان و المحجة) به پاورقی های كتاب «معجم احاديث الامام المهدي» ج ۶۷/۵ و ۱۵۳ و ۱۲۵ و ۴۵۵ و ۴۷۱ سرایت کرده است.
- و نیز به پاورقی كتاب الغيبة شيخ طوسی ص ۱۶۴ این اشتباه سرایت کرده است.
- ۵- در كتاب مستدرک الوسائل ۱۷/ ۳۹۷ آمده: «المفید ايضاً في الرسالة العويصة ...» و در پاورقی نوشته شده: الرسالة العويصة مسألة ص ۶۱ که اولاً كتاب العويص شيخ مفید تاکنون به چاپ نرسیده و برای اولین بار توسط كنگره هزاره شيخ مفید به چاپ می رسد، و ثانیاً جمله «مسألة ص ۶۱» معنا ندارد.
- ۶- نیز در مستدرک الوسائل ۶/ ۴۸۷ آمده: «الشيخ المفید في المقنعة ...» و سه سطر مطلب نقل شده برای نماز جماعة، و حال اینکه كتاب مقنعة شيخ مفید باب نماز جماعة ندارد. و این سه سطر نقل شده از كتاب تهذيب الاحكام ۳/ ۴۱ از شيخ طوسی است، لذا صحیح عبارت مستدرک این است: «الشيخ الطوسي في التهذيب ...» و مصححین مستدرک به این مسأله اشاره کرده اند.
- ۷- در مستدرک ۶/ ۲۱۵ آمده: «الشيخ المفید في كتاب الاشراف» که صحیح آن «... الاشراف» است.
- ۸- در مستدرک الوسائل ۱۵ صفحات ۶۰ و ۶۴ و ۶۸ و ۶۹ چهار مرتبه تکرار شده است که: «الشيخ المفید في رسالة المتعة ...» که صحیح آن «الشيخ المفید في رسالة المهر ...» است، و اثبات این مسأله با چندین ادله به اثبات می رسد که در این مقال جای آن ادله نیست.

- این كتاب آمده است و در رجال نجاشی و فهرست شيخ از آن یاد نشده است. خود مرحوم مفید از كتاب تقرير الاحكام در كتاب ديگرش (الفصول المختارة، ص ۱۵۹ و ۱۶۷) نام برده است.
- ۸- در ص ۱۰۷ آمده: «المبين في الإمامة نیز با المنير في الامامة یکی است که اولی در معالم العلماء و دومی در فهرست طوسی آمده است». در هر دو چاپ معالم العلماء «المبين في الامامة» اما در نسخهای خطی معالم علماء «المنير في الإمامة» ضبط شده است. بنابراین دو نام برای یک كتاب نیستند، بلکه در هر دو كتاب فهرست و معالم العلماء «المنير» آمده است.
- ۹- در ص ۱۵۷ آمده: «نجاشی دو رساله پیرامون عدد روزهای ماه مبارك رمضان از شيخ ذکر می کند یکی جوابات اهل الموصل في العدد و الرؤیة و دیگری جواب اهل الرقة في الاهلة و العدد». حال آنکه نجاشی پنج عنوان كتاب در این موضوع معرفی کرده است؛ دو عنوان آن ذکر شد و سه عنوان ديگر عبارت از: ۱- كتاب مصايح النور؛ ۲- لمح البرهان؛ ۳- كتاب عدد الصوم و الصلاة.

خاتمة

- ۱- در كتاب دائرة المعارف سياح ۶/ ۱۵۵۶ در ضمن معرفی اسامی كتب شيخ مفید آمده: «... كتاب الخصائص» و حال آنکه چنین کتابی را جزء مؤلفات شيخ مفید ذکر نکرده اند، و ممکن است مرادشان «الاختصاص» بوده است که این هم منسوب به شيخ مفید است.

مشخصات کتابهای

نقد و نقل شده

- اجوبه المسائل الاحدى والخمسين مسألة = اجوبه المسائل الحاجبية، العكبرية.
- ۱- اجوبه المسائل الجارودية، شيخ مفيد، ضمن عدہ رسائل مفيد.
- ۲- اجوبه المسائل الحاجبية، العكبرية، شيخ مفيد، تصحيح مكدرموت، بيروت.
- ۳- اجوبه المسائل السروية، شيخ مفيد، ضمن عدہ رسائل مفيد.
- ۴- اجوبه المسائل الصاغانية، شيخ مفيد، ضمن عدہ رسائل مفيد.
- ۵- اجوبه المسائل الموصلية، رسالة العددية، ضمن الدر المنثور.
- ۶- احكام النساء، شيخ مفيد، كنگره شيخ مفيد، ۱۴۱۳ هـ، قم.
- ۷- اختصاص، منسوب به شيخ مفيد، تحقيق على اكبر غفاري، دفتر انتشارات اسلامي، قم.
- ۸- استفائة، ابوالقاسم كوفي، اداره نشر واشاعت احقاق الحق، سرگودها، باكستان، افست بيروت.
- ۹- اشراف، شيخ مفيد، كنگره شيخ مفيد، ۱۴۱۳ هـ، قم.
- ۱۰- اصول الفقه، مفيد، ضمن كنز الفوائد كراچي.
- ۱۱- اعلام فيما اتفقت عليه الامامية، شيخ مفيد، ضمن عدہ رسائل مفيد.
- ۱۲- اعيان الشيعة، سيد محسن امين، ۱۰ مجلد، اعداد حسن امين، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ هـ، بيروت.
- ۱۳- افصاح، شيخ مفيد، مؤسسة بعثت، طبع اول، ۱۴۱۲ هـ، قم.
- ۱۴- امالي شيخ صدوق، مؤسسة الاعلمي للمطبوعات، الطبعة الخامسة، ۱۴۰۰ هـ، بيروت.
- ۱۵- امالي شيخ مفيد، شيخ مفيد، تحقيق على اكبر الغفاري، حسين استاد ولي، دفتر انتشارات اسلامي، ۱۴۰۳ هـ، قم.
- ۱۶- انديشه هاي كلامي شيخ مفيد، ماريتن مكدرموت، ترجمه احمد آرام، مؤسسة مطالعات اسلامي، دانشگاه مك گيل شعبه تهران، طبع اول، ۱۳۶۳ هـ، تهران.
- ۱۷- اوائل المقالات، شيخ مفيد، تحقيق شيخ الاسلام زنجاني، طبع دوم، ۱۳۷۱ هـ، تبريز.
- ۱۸- ابصاح المكنون، اسماعيل باشا بغدادى، همراه با كشف الظنون، ۶ مجلد، ۱۴۱۰ هـ، دارالفكر، بيروت.
- ۱۹- بحار الانوار، علامه مجلسي، ۱۱۰ مجلد (به استثنای ۶ جلد) تحقيق عدہ اي از فضلاء، دارالكتب الاسلاميه، تهران.
- ۲۰- البرهان، بحراني، ۴ مجلد، طبع سوم، ۱۳۷۵ هـ، افست مؤسسه اسماعيليان، قم.
- ۲۱- بهجة الامال، ملا على عليارى تبريزي، بنياد فرهنگ اسلامي، ۷ مجلد كوشانپور.
- ۲۲- تاريخ التراث العربي، فؤاد سزگين، مجلد اول، جزء سوم (فقه) ۱۴۰۳ هـ، افست مكتبة آية الله مرعشي نجفي، طبع دوم، ۱۴۱۲ هـ، قم.
- تاريخ الشريعة (الشرعية) = مسار الشريعة.

- ۲۳- تأسيس الشيعة، سيد حسن صدر، طبع نجف، افست منشورات اعلمي، تهران.
- ۲۴- تعليقه امل الامل، ميرزا عبدالله افندي، صاحب رياض العلماء، اعداد سيد احمد حسيني، مكتبة آية الله مرعشي، طبع اول، ۱۴۱۰ هـ، مطبعة خيام، قم.
- ۲۵- تنقيح الرائع، فاضل مقداد، ۴ مجلد، تحقيق سيد عبداللطيف كوه كمره اي، مكتبة آية الله مرعشي، مطبعة خيام، ۱۴۰۴ هـ، قم.
- ۲۶- تهذيب الاحكام، شيخ طوسي، ۸ مجلد، تحقيق سيد حسن موسى خراسان، دارالكتب الاسلاميه، ۱۳۹۰ هـ، تهران.
- ۲۷- جامع المقاصد، محقق كركي (ثاني)، ۱۳ مجلد، تحقيق مؤسسه آل البيت، طبع اول ۱۴۱۱ هـ، قم.
- ۲۸- الجمل، النصره لسيد العترة في حرب البصرة، شيخ مفيد، تقديم سيد عبدالرزاق المقوم، مكتبة الداوري، طبع سوم، قم.
- ۲۹- جوابات المسائل الرازية، سيد مرتضى، ضمن رسائل الشريف المرتضى.
- الحكايات، شيخ مفيد = الفصول المختارة من العيون والمحاسن.
- ۳۰- خلاصة الايجاز في المتعة، محقق كركي (ثاني)، اعداد على اكبر زمني نژاد، كنگره هزاره شيخ مفيد، ۱۴۱۳ هـ، طبع اول، قم.
- ۳۱- دائرة المعارف سياح، متمم آن، جلد سوم مجلد ششم، انتشارات اسلام، ۱۳۶۹ هـ، تهران.
- ۳۲- الدروس، شهيد اول، دفتر انتشارات اسلامي، طبع اول، ۱۴۱۲ هـ، قم.
- ۳۳- الدر المنثور، على بن محمد بن حسن زين الدين العامل، ۲ مجلد، مكتبة آية الله مرعشي طبع اول، ۱۳۹۸ هـ، قم.
- ۳۴- الذريعة، شيخ آقا بزرگ طهراني، ۲۵ جزء در ۲۸ مجلد + مستدرک، دارالاضواء، طبع دوم، ۱۴۰۳ هـ، بيروت.
- ۳۵- الذكري، شهيد اول، مكتبة بصيرتي، قم.
- ۳۶- رجال نجاشي، ابوالعباس نجاشي، (چاپ مصحح) تحقيق السيد موسى شيرى زنجاني، دفتر انتشارات اسلامي، ۱۴۰۷ هـ، قم.
- ۳۷- رجال نجاشي، ابوالعباس نجاشي، (چاپ قديم)، مكتبة الداوري، قم.
- ۳۸- رسائل التسع، محقق حلي، تحقيق رضا استادي، مكتبة آية الله مرعشي، طبع اول، ۱۴۱۳ هـ، قم.
- ۳۹- رسائل شهيد ثاني، شهيد ثاني، مكتبة بصيرتي، قم.
- ۴۰- رسائل العشر، شيخ طوسي، تحقيق: عدہ اي از فضلاء، دفتر انتشارات اسلامي، قم.
- رسالة العددية، شيخ مفيد = اجوبه المسائل الموصلية.
- رسالة في الرد على الباقلاني = رسالة في النص على امير المؤمنين عليه السلام.
- ۴۱- رسالة في النص على امير المؤمنين عليه السلام، شيخ مفيد، ضمن عدہ رسائل مفيد.
- ۴۲- رسالة وجوب صلاة الجمعة، شهيد ثاني، (ضمن رسائل شهيد ثاني) و نیز توسط دفتر انتشارات اسلامي، قم.
- ۴۳- روضات الجنات، خوانساري، ۸ مجلد، اعداد اسدالله اسماعيليان، مكتبة اسماعيليان، قم.
- ۴۴- رياض العلماء، ميرزا عبدالله افندي، ۶ مجلد، اعداد سيد احمد حسيني، مطبعة خيام، مكتبة آية الله مرعشي ۱۴۰۱ هـ، قم.

- ۴۵- ریحانة الادب، میرزا محمد علی مدرس تبریزی، ۸ مجلد، طبع دوم، کتابفروشی خیام، تبریز.
- ۴۶- سرائر، ابن ادریس، اعداد دفتر انتشارات اسلامی، ۳ مجلد، ۱۴۱۰ هـ، قم.
- ۴۷- الطرائف، سید بن طاووس، ۲ جزء در یک مجلد، مطبعة خیام، ۱۴۰۰ هـ، قم.
- ۴۸- طرائف المقال، سید محمد شفیع جابلقی، ۲ مجلد، اعداد سید مهدی رجائی، مکتبه آیه الله مرعشی، طبع اول، ۱۴۱۰ هـ، قم.
- ۴۹- عده رسائل مفید، شیخ مفید، مکتبه مفید، قم.
- ۵۰- علمای بزرگ شیعه، جرفادقانی، طبع اول، ۱۳۶۴ هـ، انتشارات معارف اسلامی، قم.
- ۵۱- العویص فی الاحکام، شیخ مفید، کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ هـ، قم.
- ۵۲- الغیبة، النعمانی طبع اول، ۱۴۰۳ هـ، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت.
- العیون والمحاسن = الفصول المختاره من العیون والمحاسن.
- ۵۳- فرج المهموم، سید ابن طاووس، منشورات رضی، ۱۳۶۳ هـ، قم.
- ۵۴- الفصول العشرة، شیخ مفید، ضمن عده رسائل مفید.
- ۵۵- الفصول المختاره من العیون والمحاسن، سید مرتضی، مکتبه داورى، طبع چهارم، ۱۳۹۶ هـ، قم.
- ۵۶- فقهای نامدار شیعه، عقیقی بخشایشی، کتابخانه آیه الله مرعشی، قم.
- ۵۷- فهرست شیخ طوسی، شیخ طوسی، تحقیق محمود رامیار، دانشگاه مشهد، ۱۳۵۱ هـ، مشهد.
- ۵۸- فهرست شیخ، شیخ طوسی، تحقیق سید محمد صادق آل بحر العلوم، منشورات رضی، قم.
- ۵۹- فهرست آثار شیخ مفید در کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی نجفی، رضا مختاری، مکتبه آیه الله مرعشی، ۱۴۱۳ هـ، قم.
- ۶۰- فهرست الفبائی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، محمد آصف فکرت، استدراک و پیوست: محمد وفادار مرادی، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، طبعه اول، ۱۳۶۹ هـ، مشهد.
- ۶۱- فهرست رضوی، مجلد یازدهم، مهدی ولائی، انتشارات کتابخانه آستان قدس رضوی، ۱۳۶۴ هـ، ش، مشهد.
- ۶۲- فهرست رضوی، مجلد اول، چاپ جدید (چاپ دوم)، سید علی اردلان جوان، انتشارات کتابخانه آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵ هـ، ش، مشهد.
- ۶۳- فهرست رضوی، طبع قدیم، ۱۳۰۵ هـ، ش به بعد، مشهد.
- ۶۴- فهرست کتابخانه آیه الله گلپایگانی، ۳ مجلد، رضا استادی و سید احمد حسینی، چاپ مهر، قم.
- ۶۵- فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۲۰ مجلد تاکنون، سید احمد حسینی، طبع اول، ۱۳۷۰-۱۳۵۴ هـ، مکتبه آیه الله مرعشی، قم.
- ۶۶- فهرست راهنمای کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، سید احمد حسینی، ۲ جلد، کتابخانه حضرت آیه الله مرعشی، ۱۳۷۱ هـ، قم.
- ۶۷- فهرست کتابخانه حسینیه شوشتریها، دانش پژوه، ضمن نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ج ۱۱.
- ۶۸- فهرست کتابخانه حضرت معصومه علیها السلام، دانش پژوه، ۱۳۵۳

- هـ ش، چاپخانه زیبا، تهران.
- ۶۹- فهرست کتابخانه دانشگاه تهران، محمد تقی دانش پژوه و علی تقی منزوی، ۱۳۳۰-۱۳۵۷ هـ، تهران.
- ۷۰- فهرست کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، محمد تقی دانش پژوه، دانشگاه تهران، ۱۳۳۹ هـ، ش، تهران.
- ۷۱- فهرست کتابخانه دانشگاه اصفهان، دانش پژوه، ضمن نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- ۷۲- فهرست کتابخانه دانشکده حقوق دانشگاه تهران، محمد تقی دانش پژوه، دانشگاه تهران، ۱۳۳۹ هـ، ش، تهران.
- ۷۳- فهرست کتابخانه مدرسه رضویه، ضمن کتاب آشنائی با چند نسخه خطی، دفتر اول، رضا استادی و مدرسی طباطبائی، ۱۳۹۶ هـ، چاپخانه مهر، قم.
- ۷۴- فهرست کتابخانه مدرسه فیضیه، ۲ مجلد، رضا استادی، ۱۳۹۶ هـ، مهر قم.
- ۷۵- فهرست کتابخانه ملی ملک تهران، ایرج افشار و دانش پژوه، تهران، ۱۳۶۱-۱۳۵۲ هـ، ش، تهران.
- ۷۶- فهرست کتابخانه واتیکان.
- ۷۷- فهرست کتابخانه وزیری یزد، محمد شیروانی، ۵ مجلد، ۱۳۵۸-۱۳۵۰ هـ، ش.
- ۷۸- فهرست کتابهای چاپی عربی، خان بابا مشار، چاپ رنگین، ۱۳۴۴ هـ، ش.
- ۷۹- فهرست میکروفیلمهای دانشگاه تهران، ۳ مجلد، دانش پژوه ۱۳۶۳-۱۳۴۸ هـ، ش، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۸۰- قصص العلماء، تنکابنی، انتشارات علمیه اسلامی، تهران.
- ۸۱- کشف الاستار، خوانساری مشهور به صفائی، تاکنون ۳ مجلد، مؤسسه آل البيت، ۱۴۱۱-۱۴۰۹ هـ، قم.
- ۸۲- کشف الحجب والاستار، سید اعجاز حسین نیشابوری کنتوری، اعداد محمد هدایت حسین، چاپ دوم، مکتبه آیه الله مرعشی، ۱۴۰۹ هـ، قم.
- ۸۳- کشف الرموز، فاضل آبی، تحقیق شیخ علی بناه اشتهاردی و حاج آقا حسین یزدی، ۲ مجلد، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۰-۱۴۰۸ هـ، قم.
- ۸۴- کشف الظنون، حاجی خلیفه، با ایضاح المکنون و هدیة العارفین، ۶ مجلد، ۱۴۱۰ هـ دارالفکر، بیروت.
- ۸۵- کلید فهم قرآن، سنگلجی، مؤسسه انتشارات دانش، چاپ پنجم، تهران.
- ۸۶- کنز القوائد، کراچکی، اعداد شیخ عبدالله نعمه، ۲ مجلد، طبع اول، ۱۴۰۵ هـ، دارالاضواء، بیروت.
- ۸۷- کنز القوائد، کراچکی، طبع دوم، (طبع قدیم)، ۱۳۶۹ هـ، مکتبه مصطفوی، قم.
- ۸۸- لؤلؤة البحرين، محدث بحرانی، صاحب حدائق، مؤسسه آل البيت، سید محمد صادق بحر العلوم، طبع دوم، افست قم.
- ۸۹- مجالس المؤمنین، قاضی نور الله شوشتری، ۲ مجلد، کتابفروشی اسلامی، ۱۳۵۴ هـ، ش، تهران.
- مجالس الصدوق = امالی شیخ صدوق.
- مجالس المفید = امالی شیخ المفید.

- نصف.
- ۱۰۹-المعتبر، محقق حلی، منشورات مؤسسه سیدالشهداء، ۲ مجلد، ۱۳۶۴ هـ.ش، قم.
- ۱۱۰-معجم احادیث الامام المهدي، مؤسسه المعارف الاسلامية، ۵ جزء، طبع اول، ۱۴۱۱ هـ، مؤسسه المعارف الاسلاميه، قم.
- ۱۱۱-معجم رجال الحديث، السيد الخوئي، ۲۳ مجلد، طبع سوم، ۱۴۰۳ هـ، بیروت.
- ۱۱۲-معجم مؤلفي الشيعة، على الفاضل القائيني النجفي، وزارت ارشاد اسلامي، ۱۴۰۵ هـ، طبع اول، تهران.
- ۱۱۳-مفاخر اسلام، على دواني، ۴ مجلد، مؤسسه انتشارات اميركبير، جلد سوم، ۱۳۶۳ هـ.ش، چاپ اول، تهران.
- ۱۱۴-المفصح في الامامة، شيخ طوسي، ضمن الرسائل العشر.
- ۱۱۵-مقدمه اي بر فقه شيعه، حسين مدرسي طباطبائي، ترجمه محمد آصف فکرت، بنياد پژوهشهاي اسلامي، طبع اول، ۱۳۶۸ هـ.ش، مشهد.
- ۱۱۶-مقنعة، شيخ مفيد، دفتر انتشارات اسلامي، ۱۴۱۰ هـ، قم.
- ۱۱۷-مناقب، ابن شهر آشوب، ۴ مجلد، مؤسسه انتشارات علامه، قم.
- ۱۱۸-مهذب البارع، ابن فهد حلي، تحقيق حاج آقا مجتبي عراقي، ۵ مجلد، طبع اول، ۱۴۱۳-۱۴۰۷ هـ، دفتر انتشارات اسلامي، قم.
- ۱۱۹-مير حامد حسين، محمدرضا حكيمي، دفتر تبليغات اسلامي، ۱۳۶۲ هـ.ش، قم.
- ۱۲۰-النصرة لسيد العترة في حرب البصرة = الجمل.
- ۱۲۰-نظريات علم الكلام عند الشيخ المفيد، مارتن مكدرموت، ترجمه عربي: علي هاشم، بنياد پژوهشهاي آستان قدس رضوي، طبع اول، ۱۳۷۱ هـ.ش، مشهد.
- ۱۲۱-نقض، عبدالجليل قزويني رازي، ۱۳۸۵ هـ.ش، سلسله انتشارات انجمن آثار ملي، تهران.
- ۱۲۲-النكت الاعتقادية، منسوب به شيخ مفيد، تاليف فخر المحققين صاحب ابضاح الفوائد، تصحيح هبة الدين شهرستاني، ۱۳۴۳ هـ، بغداد.
- ۱۲۳-النكت في مقدمات الاصول، شيخ مفيد، تصحيح سيد محمدرضا جلالي حسيني، كنكره شيخ مفيد، ۱۴۱۳ هـ، قم.
- ۱۲۴-النهاية و نكتها، شيخ طوسي و محقق حلي (اول)، ۳ مجلد، دفتر انتشارات اسلامي، ۱۴۱۲ هـ، طبع اول، قم.
- ۱۲۵-هدية العارفين، اسماعيل پاشا بغدادی، همراه با كشف الظنون، ۶ مجلد، ۱۴۱۰ هـ، دارالفكر، بيروت.

باورقی

- (۱) این نسخه در کتابخانه جامع وزیري يزد نگهداری می شود. و ميكروفيلم آن نیز در کتابخانه دانشگاه تهران ضمن مجموعه ۳۵۲۰/۶ موجود است. (فهرست ميكروفيلمهای دانشگاه تهران ۱۵۹/۲). معالم العلماء با چندین نسخه خطی قدیمی از جمله همین نسخه یاد شده توسط دوست فاضل جناب حجت الاسلام والمسلمين آقای سيد ابو الحسن علوی لامردی تصحيح شده است و در آينه نزديك چاپ خواهد شد.

- ۹۰-مجله نور علم، نشریه جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دوره چهارم شماره نهم، مسلسل ۴۵، ویژه هزاره شيخ مفيد (ره)
- ۹۱-مجمع الرجال، قهپائي، ۷ جلد در ۳ مجلد، تصحيح علامه اصفهانی، اصفهان، ۱۳۸۷ هـ.افست دارالکتب العلميه و اسماعيليان، قم.
- ۹۲-مجموعه جباعی، مجموعه شهيد، از اجداد شيخ بهائى كتاب خطی است و قسمت اول آن در کتابخانه ملك تهران است.
- ۹۳-مجموعه نفيسه في تاريخ الائمة، عده ای از علماء شيعه، مكتبة آية الله المرعشي، ۱۴۰۶ هـ، قم.
- ۹۴-المحجة، بحرانی، اعداد محمد منير الميلاني، طبع اول، ۱۴۱۰ هـ، مؤسسه النعمان، بيروت.
- ۹۵-محمدين محمدبن النعمان، به قلم شيخ محمد حسن آل ياسين، مطبوعات الجمعية الاسلامية للخدمات الثقافية، مستعمل من العدد الاول-السنة الثالثة من مجلة البلاغ، نجف.
- مختصر اصول الفقه، شيخ مفيد = كنز القوائد.
- ۹۶-مختلف الشيعة علامه حلي، دفتر انتشارات اسلامي، طبع اول، ۱۴۱۲ هـ، قم.
- ۹۷-مختلف الشيعة، علامه حلي، مركز تحقيقات اسلامي، دفتر تبليغات اسلامي، طبع اول، ۱۴۱۲ هـ، قم.
- ۹۸-مدارك الاحكام، محمدين على الموسوي العاملي، ۸ مجلد، تحقيق مؤسسه آل البيت، ۱۴۱۰ هـ، مشهد.
- ۹۹-مدينة المعاجز، بحرانی، مكتبة المحمودي، تهران.
- ۱۰۰-مرآت الكتب، شهيد ثقة الاسلام تبريزي، ۴ مجلد، عبدالله ثقة الاسلام، ۱۳۶۳ تا ۱۳۶۹ هـ.ش.
- ۱۰۱-مزار، مناسك المزار، شيخ مفيد، مدرسه امام مهدي عليه السلام، طبع اول، ۱۴۰۹ هـ، قم.
- مسائل الجارودية = اجوبة المسائل الجارودية.
- مسائل الحاجية = اجوبة المسائل الحاجية، العكبيرة.
- مسائل السروية = اجوبة المسائل السروية.
- مسائل الصاغانية = اجوبة المسائل الصاغانية.
- المسائل العشر = الفصول العشرة.
- مسائل الموصلية = اجوبة المسائل الموصلية، رسالة العددية.
- ۱۰۲-مسار الشيعة، شيخ مفيد، ضمن مجموعة نفيسه في تاريخ الائمة.
- ۱۰۳-المسألة الكافية في إبطال توبة الخاطية، شيخ مفيد، اعداد على أكبر زمانی نژاد، كنكره هزار شيخ مفيد، طبع اول، ۱۴۱۳ هـ، قم.
- ۱۰۴-مستدرک الوسائل، محدث نوري، ۱۸ مجلد، مؤسسه آل البيت، طبع اول، ۱۴۰۷ هـ، قم.
- ۱۰۵-المستدرک على معجم المؤلفين، عمر رضا كحالة، طبع دوم، مؤسسه الرسالة، ۱۴۰۸ هـ، بيروت.
- ۱۰۶-مستمك العروة، مرحوم حكيم، ۱۴ مجلد. طبع چهارم، افست، مكتبة آية الله مرعشي، ۱۴۰۴ هـ، قم.
- ۱۰۷-معالم العلماء، ابن شهر آشوب، چاپ اقبال، ۱۳۵۳ هـ، مطبعة فردین، طهران.
- ۱۰۸-معالم العلماء، ابن شهر آشوب، مطبعة الحيدرية، ۱۳۸۰ هـ،